Әлиса Ниҹат

100 бөјүк азәрбајҹанлы

"ГАНУН" нәшријјаты
Бакы - 1999

Корректору вә редактору:
УЗЕЈИР

Әлиса Ничат.
100 бөјүк азәрбајчанлы, Бакы. "Ганун", 1999, 108 сәh.

Көркәмли јазычы, тарикчи вә философ Әлиса Ничатын јени китабы еjни мәзмунлу ЈУНЕСКО сијаhысындан, јәhуди вә түрк китабләрындан сонра күман ки, дүнјада дөрдүнчүдүр. Мүәллиф Азәрбајчанын бүтүн дөврләрдә јашамыш ән бөјүк вә дәјәрли шәхсијјәтләрини - халгымызын 1000 иллик тарихини демәк олар ки, гајмағыны сечиб сыраламышдыр. Бу классификасија вә дүзүм нә дәрәчәдә субјектив олса да, бир о гәдәр објективдир. Охучулар чохлу крестоматик шәхсијјәтләримиз hаггында көзләнилмәз вә сәрт гијмәтдән тәәччүбләнә биләрләр. Лакин јазычы тамамилә битәрәф hаким - Фемида кими hәрәкәт едиб heч бир шәхсијјәтин нә хидмәтләрини азалтмаға, нә дә шиширтмәјә чалышмышдыр.

Бизчә, бу китаб шималлы, чәнублу hәр бир азәрбајчанлы евинин вә аиләсинин сәрвәти олмалыдыр.

Н 0701007020 - 12
048 - 145

Az2
© Qanun, 199
Sif.Nicat

МҮӘЛЛИФДӘН

Тәсәдүфән "Ганун" журналында Шапиронун 100 көркәмли јәһудинин сијаһыси ила таныш оландан сонрә мәндә дә бизим көркәмли шәхсијјәтләримизин белә бир сијаһысыны тәртиб етмәк һәвәси јаранды. Түркијәдә бу чүр китәб нәшр олунуб. Лакин түркләрин сијаһысында шәхсијјәтләр әлифба сырасы илә дүзүлуб вә онларын јалныз гысә биографијалары дәрч олунуб. Мән бу үсулла дејил, јәһудиләр кими шәхсијјәтләри дајәрләринә, шөһрәтләрина, халгын тарихиндә ојнадыгләры рола көрә сыралыдым. Ән әсасы исә бу бөјүк шәхсијјәтләрин биографијаларыны дејил, характерләрини гәләмә алдым.

Мәлумдур ки, дүнја тарихиндә ајры-ајры фәрдләрин ва шахсијјатләрин ролу һәддсиз дәрәчәда бөјүкдүр. Әслиндә тарих, мәдәнијјәт, сивилизәсијә јәлныз әјры-әјры нәһәк шәхсијјәтләрин фәалијјәт вә јәрәдычылғынын мәһсулудур. Јарадычы шәхсијјәт јохса, мәдәнијјәт дә, милләт дә јохдур. Сосиализмда шәхсијјәтләра икинчи дәрәчәли јер верилирди. Халг тарихин асас апарычы амили кими характернзә олунурду. Әслиндә исә әксинәдир, шәхсијјәтләр халгын ардынча дејил, халг шәхсијјәтләрин архасынча кедир. Пассионар фәрдләри олмајан халг азад вә мүстәгил олә билмәз. Азад вә мүстәгил олмајан халг да кеч-тез ассимилиасијаја мәһкумдур. Чәнубдакы Азәрбәјчән халдгы 70 иллик амансыз милли әсарәтә бахмајараг, нәјин һесабына һәлә дә мөвчуддур? 30 милјонлуг чәнуб гардашларымызын јарысы дилини унутсә дә, јарысы һәлә доғма дилиндә данышыр. Бу, маһз Сәттархәнын, Хијәбанинин, Пишәвәринин әзәдлыг вә мүстагиллик уғрундә мүбаризәси, һәмин мүстагиллијин хатирәләри гыса мүддәтә олса да, гурдуглары Азәрбајчан республикасынын варлығы сајәсиндә мүмкүн олмушдур. Еләчә дә, чәнублу гардашләрымызын евлариндәки "Корғолу" вә "Гәчаг Нәби" дастанлары, Сабир "Һоппонамаси" ана дилини фарсләшмәдән горујур.

Бу китабын тәртибиндә гејд етдијимиз кими, илк нөвбәдә маһз Азәрбајчанын азадлығы вә мүстәгиллији уғрунда мүбаризләр, халгымызын адына шөһрәт кәтирән бөјүк сәнәт әсәрләринин јәрәдычыләры, көркамли елм вә инчәсәнәт адамалары нәзәрә алынмышдыр. Ејни заманда, һәтта халгын талејиндә мәнфи рол ојнајан шөһрәтли сијасәтчиләр дә китаба дахил едилмишдир. Чүнки онлар халга, өлкәјә узун илләр рәһбәрлик етмиш, онун талејиндә мүмһүм рол ојнамышлар.

Даһиләр, гәһрәманлар, мүдриклар өлүб Фахри Хијәбанләрдә, Пантеонләрдә дәфн олунур. Лакин онлары јашадан һәмин мүгәддас мәзарлыглар дејил, етносун јаддашыдыр. Әкәр мејданларда учалдылан тунч ва гранит шәхсијјәтләр халгын гәлбиндә ва јаддашында јашамырса, онда онлар фајдасыз даш ва јә метал јығынағындан башга һеч нә дејилләр.

Ватәнсиз јашасалар да, мин илләр әрзинда јәһудилари јашадан, бир миллат кими сәхлајан, онларын һәр аиләдә, һар евда горујуб сахладыгләры, әзбәр билдиклари тарихи кечмишләри, бу кечмиши тәччәсим етдирән пејғәнбәрләр, "Тәлмуд", "Төврәт" башга дини, тарихи сәлнамә вә милли васијјатнамәләрдир.

Она көрә Чәнубда јашајан һәр Азәрбајчан түрк аиләси "Дәдә Горгуд", "Короғлу" вә "Гачаг Нәби" епослары, јахуд Мирзә Фәтәли, Сабир, Чәфәр Чаббәрлы күллијјатләры, "Гылынч вә Гәләм" вә "Әли ва Нино" романләры илә јашамалы, нәфәс алмалыдырлар.

Үмид едирик ки, бүтөв Азәрбајчанын 2000 илдән бәри бүтүн бөјүк шәхсијјәт ва гүдрәтли адамларыны өзүндә әкс етдирән бу китаб өлкәмизин һәм Шимал, һәм дә Чәнуб һиссәләриндә јашајан һәр евин әзиз сакини олачагдыр.

Биз јүз бөјүк шәхсијјәтимизин гыса биографијасыны јазмадыг. Буну әз вә чох дәрәчәдә һамы билир. Биз онларын кимлијини, нејләдикләрини, әмәлләринин нәдән ибарәт олдугларыны вә нә дәрәчәдә фајдалы олдуғуну, ән әсасы исә өзләринин нечә мәхлуг олдугларыны әкс етдирмәјә чалышдыг. Биз онларын сәрт-амансыз, һәгиги характеристкаларыны јаратдыг. Азәрбајчанда илк дәфәдир ки, истәр кечмишин, истәрсә дә бу күнүн гәһраманларынын, шаир, әдиб, бастәкәр, мүғанни, рәссам, тарихчи, философ, мемар, һејкәлтәраш вә нәһајәт сијаси хадимләринин шәхсијјатинин маһијјатини ачыгладыг. Ола билсин ки, бу чохларынын хошуна кәлмәјәчәк. Амма инанын ки, мүәллиф һамыја ејни көзла бахмыш, һеч бирина симпатија ва антипатијасы јохдур. Јалныз ва јалныз билдикларини, коруб-ешитдикларини галамә алмышдыр.

Бөјүк шахсијјатләримизә дүнјанын бүтүн өлкәләриндә олдуғу кими, јерличилик, тәјфачылыг вә дар етник назарлардән узаг олан, тамамилә објектив бахмаг ва гијмат вермак вахты чатмышдыр.

Китабын јагин ки, алавәләрә, корректив ва дүзәлишләра еһтијачы вардыр. Биз онлары кәләчакдә нәзәрә алмаға һазырыг.

ДӘЈӘРЛИ КИТАБ

Әлиса Ничатын имзасы чағдаш охучуја јахшы танышдыр. Кениш аудиторија ону шаир вә насир кими дәјәрләндирир. "Дар ихтисас" саһәсинин адамлары исә Әлисаны һәмчинин тарихи, фәлсәфи фикир тәдгигатчысы, публисист вә тәрчүмәчи кими таныјырлар. Индијәчән нәшр едилмиш роман, повест, поема, шер, һекајә вә притчалар оржинал јазы үслубундан, такрарсыз дасти-хаттдан хабәр верир.

Әлиса Ничатын "100 бөјүк азәрбајчанлы" адлы јени китабы да јәгин ки, охучуларын бөјүк марағына сәбәб олачаг. Тәдгигатчы Азәрбајчан тарихинин 100 бөјүк шәхсијјәти, танынмыш ичтимаи-сијаси хадими, елм, сәнәт, инчәсәнәт нүмајәндәси һаггында лаконик шәкилдә, јығчам формада мәлумат вериб, јери кәлдикчә тәгдим етдији тарихи "образ"а мүнасибәтини билдирир.

Мән Әлиса Ничатын јени китабыны бүтөвлүкдә јүксәк гијмәтләндирир, кәләчәкдә тәдгигатын радиусуну даһа да кенишләндирмәји арзу едирәм. Лакин бу гијмәтли топлуда мәни бир охучу кими гане етмәјән чаһәтләр дә јох дејилдир. Доғрудур, китабын сәрлөвһәсинә чыхарылан мәһдуд рәгәм (100) дејәчәјим мүлаһизәләрин тәкзиби үчүн мүәллифә һаг газандыра биләр, лакин бу бир сыра нүансларı диггәтлә нәзәрдән кечирмәк истәјимин үстүндән кечә билмәз. Биз китабда тәгдим едилән шәхсијјәтләрдән һеч биринин хидмәтини дана билмәрик. Лакин бунунла белә, мизан тәрәзини көзләмәклә, бир чох көркәмли елм вә сијасәт хадимләринин адларыны "100"-лүкдә көрмәк истәрдик. Мәсәлән, бөјүк хәнәндә Хан Шушинскинин, кенераллардан "топ Аллаһы" Шыхлински вә Һәзи Асланов, космос тәдгигатчысы К.Кәримов вә Т.Исмајылов, сијаси хадим Фәтәлихан Губалы вә Ә.Елчибәј, горхмаз гәһрәман Шадлински вә Султан бәј, јазычы-сијасәтчи М.Ибраһимов (һәрчәнд ки, "Әли Кәрим" очеркиндә она бирмәналы гијмәт верилир), һабелә М.Магомајев (нәвә), јазычылардан И.Шыхлы, Р.Рза, Ј.Чәмәнзәминли, бәстәкар А.Мәликов, көркәмли елм адамлары - ЕА-нын илк президенти М.Ә.Миргасымов, дүнја шөһрәтли ријазијјатчылар А.Бабајев, Г.Әһмәдли, Ә.Һүсејнов беләләриндәндир.

Әлбәттә, китабда мүәллифлә полемикаја кетмәк үчүн хејли нәсналар вар. Лакин һәр бир китаб һәм дә һәр бир јазарын өз субјектив аләминин ин'икасыдыр. Әлиса Ничат јәгин ки, кәләчәкдә икинчи "100"-лүк үчүн дә материал топлајачаг.

Биз она уғурлар диләјирик.

Фируз Мустафа,
фәлсәфә елмләри доктору

ҮЗЕЈИР БӘЈ ҺАЧЫБӘЈОВ

(1885-1948)

Азәрбајҹан халгынын бир нөмрәли оғлу һеч шүбһәсиз ки, Үзејир бәј Һачыбәјовдур. Јадымдадыр, онун һаггында јаздығым һекајәләр силсиласинә вахтилә "Халгындан бөјүк" адыны вермишдим. Анчаг јарымчыглар әсәрин бу адла чап олунмасына имкан вермәдиләр. Мән нијә бир шахсә өз дәјәрләринә, ләјагәтинә, вазнина, гүдрәтинә вә хилгәтинә көрә мәнсуб олдуғу халгдан артыг гијмәт верирдим. Чүнки инсан нәслин кенетик дајәрләринин мәчмуусудур. Биологлар исә сүбут етмишдир ки, кенләрдә тәкамүл, тәрәгги олмур. Әксинә, дағынты, ентропија кедир. Буна әсасланыб мән гәти сурәтдә әминәм ки, Азәрбајҹан торпагларында азәрбајҹанлы анасы бир даһә Үзејир бәј гүдрәтиндә бир шәхсијјәт доға билмәз. Буна әмин олмаг үчүн букүнкү шәхсијјәтларимизә, онларын мәнәви дүнјасына вә давранышына, истетдадларынын өлчүсүнә нәзәрә салмаг кифајәтдир.

Үзејир Һачыбајов даһиләр даһиси иди. Онун 7 операсы, 3 опереттасы, 3 кантатасы, 2 оркестр фантазијасы, 2 романсы, 20-ја гәдәр маһнысы ва бир о гәдәр ишламәләри вә башга бир чох оркестр әсәрләринин һәр епизоду, һәр мелодијасы, һәр ноту даһилик нишанәсидир. Үзејир бәјин көзал, бәнзәрсиз олмајан мелодијасы јохдур.

Һәлә гәдимләрдән халг, күтлә һәр һансы бир адама илк нөвбәдә онун күчүнә, гүдратинә көрә һөрмат едир, ону сајыр, һаггында сөз дејәркән гијмәтини верирләр. Әсрәтдә олән горхәг, күчсүз, ачиз халг һәнсы мәнәви гүдрәтә саһиб олурсә-олсун, нечә бөјүк дүһалар јетирирсә јетирсин, фәјдәсы аз олачаг. Нә онун өзүнү сајачагләр, на дә даһи өвләдларыны. Вә һәмин даһилар адсыз-сансыз јашајыб беләчә бөјүк халгларын дәјәри јүз дәфа аз олан овладларынын атләрынын ајағы әлтында галыб тәрихин тозундә итиб-батачаглар. Буна истәнилән гәдар

мисаллар чакмак олар. Һеч ким Пушкинин истедадыны дана билмәз. Амма аз адам билир ки, ата тәрафдән алман, ана тәрәфдән һәбәш олан бу шәхсин бүтүн јаздыглары даһи Бајронун әсәрларинә бәнзәтмә вә нәзирәдир. Амма Пушкинлә мүгајисәдә поезијада тамамилә јени бир һадисә олан Низами, Фүзули, Насимини кимдир танıјан?

Даһи дүнјаја каләндә өзүјлә парлаг пејкләр кәтирир. Үзејир бәј көкләриндән Зүлфүгар Һачыбәјов, Мүслүм Магомајев, Асәф Зејналлы, Сәид Рүстәмов, Чаһанкнр Чаһанкиров, Сүлејман Әләскәров кими парлаг истедадлар пөһрәләнди. Үзејир Һачыбәјовун "Аршын мап алан"ы өз-өзүна мүәллифин һәлә сағлығында 50-јә гәдәр дилә тәрчүмә олунуб, дүнјанын бүтүн бөјүк сәһнәләриндә тамашаја гојулду. Демак олар ки, бу 50 халгын 40-а гәдәри мәһз "Аршын мал алан" сајәсиндә Азәрбајчан халгынын адыны ешидиб, мөвчудлуғундан хәбәрдар олдулар. Өзбәкистанда Үзејир бајә "аға" дејә мүрачиат едирдипәр. Тачикстан ва бир сыра әрәб өлкәләринин театр саһнәси "Аршын мал алан"ла ачылды. Бүтүн бунларла бәрабәр Үзејир Һачыбәјову дүнјада ән кичик рус, франсыз, алман, италјан бәстәкарларындан гат-гат аз танıјырлар. Чүнки халгынын күндәлик дүшүнчәләриндә мәнәви дәјәрләрә демәк олар ки, вахт ајрылмыр.

Үзејир бәјин јаратдыгларындан 60-90 ил кечсә дә бир мелодијасы да, бир ноту да коһнәлмәјиб, бир сөзү дә адиләшмәјиб. Биз бу нәһәнкликдә даһимизин дә талејини ерманија тапшырыб, неча дејәрлар, Әзрајыла таһвил вердик. Үзејир бәји ермәни һакими Осипјан өлдүрдү. Бу чинајәтә көрә о дөврүн дөвлат башчылары, илк нөвбәдә М.Ч.Бағыров бир даһа мүһакима олунуб өлүма мәһкум едилмәлидир.

Ман бир да даим она тәәссүф едирәм ки, һачанса Јер күраси, Күнәш системи мәһв оланда Үзејир бәјин јаратдыглары да мәһв олачаг.

ШАҺ ИСМАЈЫЛ ХӘТАИ

(1487-1524)

Шәргин бир чох һөкмдарлары һәм дә сәнаткар, ән чох исә шаир олублар. Лакин һеч бири әдәбијјат классики олмаг сәвијјәсинә јүксәлә билмәјиб. Она көрә дә Шаһ Исмајылын ады Совет империјасы дөврүндә һөкмдар кими чәкилмәсә дә, поезија классики кими онун адыны әдәбијјат дәрсликләриндән чыхармаға һеч кимин, һәтта М.Ч.Бағыровун да гүдрәти чатмады.

М.С.Ордубади "Гылынч вә Гәләм" романында милли хошбәхтлијин рәмзи кими Фәхрәддинлә (гылынч) Низаминин (гәләм) вәһдәтини Хәтаи өз симасында чәмләшдирибхалгын узун илләр азад вә фираван һәјатыны тәмин етди. Сәфәвиләр һакимијјәтинин 90 иллик илк мәрһәләси Азәрбајчан халгынын һәјатында дадлы бир јуху кими кәлди. Бу илләр, халгла һөкмдарын чан бир, гәлб бир олдуғу дөвр кими Азәрбајчан тарихиндә бир даһа тәкрар олунмады. Илк дәфә иди ки, һакимијјәтлә халгын мәһәббәти гаршылыглы иди, Хәтаијә мүрачиәтлә "Мүршиди камилим, шејх оғлу шаһым" мисралары сифаришлә јазылмамышды. Бу сөзләр ашыгларын үрәјиндән кәлирди. Кәнч һөкмдар халгын ичиндә олурду. Халгын мәһәббәти онун сипәри иди. Хәтаидән сонра һеч ким мүдриклик, әдаләт вә сәртлик үчлүјүнү принсип кими өз һакимијјәт гајәләринә чевирә билмәди. Сонракы Азәрбајчан һөкмдарларынын һамысында ағыл олду, сәртлик олмады, сәртлик вә ағыл олду, әдаләт олмады, әдаләт вә сәртлик олду, ағыл олмады. Нәтичәдә Гүзејли вә Күнејли Азәрбајчан халгы демәк олар ки, дедијимиз 90 ил истисна олмагла, һеч вахт хош күн көрмәди. Нағылллардакы шаһларымызда бунларын һәр үчү варды. Үмумијјәтлә, даһи сәркәрдәләрин бәхты кәтирмир. Македонијалы Искәндәр 33 јашында хәстәлијин, Јули Сезар 56 јашында суи-гәсдин, Аттила 53 јашында тәсәдүфүн гурбаны олублар. Наполеон елә, Баты хән дә белә... Көрүнүр, бурада тәк-тәк истисналар нәзәрә алынмазса, һансы бир ганунса һакимдир. БӘЛКӘ ҮМУМДҮНЈА ТОНГАЛЫ ГАЛАМАГ КӨЈЛӘРИН ТАЧИДАРЫНА ХОШ КӘЛМИР? Гәрибәдир ки, тахт-тач үчүн јаранмышлар, тахт-тачы зорлајанлардан кәскин дәрәчәдә фәргләнир. Биринчиләр мағрур вә садәлөвһ, икинчиләр исә азғын вә һијләкар олурлар. Үмумијјәтлә, икинчиләр чох јашајыр, өлдүкдән сонра шөһрәтләри сағлығында инанмадыглары, ешитмәк белә истәмәдикләри вә өзләринә тәлгин етдикләринин әкси олан һадисәләр селиндә јујулуб кедир.

НИЗАМИ КӘНЧӘВИ

(1141-1209)

Бөјүк Платон диалогларынын бириндә мәнтиглә сүбут едир ки, Һомер аз гала бүтүн сәнәтләрдә маһир биличи вә камил устадыр. Азәрбајчан әдәбијјатында бу мәнада чох аз сәнәткар өлчүјә ујғун кәлир ки, онларын да биринчиси Кәнчәли Низамидир. Онун сајсыз елмләрә (әлбәттә дөврүнүн наилијјәтләри сәвијјәсиндә) бу гәдәр камил шәкилдә јијәләнмәси вә хүсусилә антик-јунан фәлсәфә мәктәбләринә бу дәрәчәдә бәләдчилији бу күнүн өзү үчүн белә һејрәтамиздир. Низами Фирдовсидән фәргли оларәг, мифләри вә әһмәни һөкмдарларынын әмәлләрини нәзмә чәкмәди. Әксинә әһмәниләрин ифласыны вә бу ифласын сәбәбкарыны тәрәннүм етди вә елә бу фактын өзү шаирин милли мәнсубијјәти барәдә чох шеј дејир. Әлбәттә Низаминин өз даһијанә мәснәвиләрини доғма дилиндә дејил, фарсча гәләмә алмасы бағышланылмаз күнаһ вә сәһвдир. Әкәр о фикирләшибсә ки, фәрс дилинин имканлары даһа кенишдир, онда унудуб ки, бу кенишлији фарс дили үчүн мәһз о вә ондан сонра кәлән фарс дилиндә јазанларымыз јарадыблар.

Әкәр Низами о гәдәр зәнкин ирсини өз ана дилиндә јазсајды, шүбһәсиз ки, ондан сонра кәләнләр дә ону тәглид едәр вә ја она бәнзәмәјә чалышыб түрк дилинда түкәнмәз бир ирс гојуб кедәчәкдиләр.

Низаминин тәблиғ олунмасына кениш шәраит јарадан болшевизм режиминин бу "сахавәти" нәтичәсиндә шаир Азәрбајчанда һәдсиз дәрәчәдә популјарлашды. Әсәрләринә чохлу мусиги јазылды, һәтта һәјатындан бәһс едән көзәл опера вә бәдии филм дә јаранды.

Низами һамынын бәрабәр олдуғу идеал чәмијјәт тәсвир етмәклә әлбәттә јенә јанылырды вә анламырды ки, бу нәинки инсан тәбиәтинә вә һәјатын оз кедишинә зиддир, ејни заманда зәрәрли идејадыр. Бунунла белә Низами һәм дөврүнүн, һәм дә сонра кәлән һөкмдарларын елмли нүмајәндәләринә мүәјјән тәсир бурахыб онларын халгла нисбәтән әдаләтли рәфтарына сәбәб олмушдур. Низами дә букүнкү мәнада әлбәттә конјуктура күдүр, һәр әсәриндә дөврүнүн шаһларына вә һакимләринә тәшәккүр едиб онлара дуа охумағы унутмурду. Анчаг бу дуаларын көлкәсиндә јаратдығы әсәрләрин әзәмәти онлара һагг газандырыр. Низаминин мәнзум дастанлары өз мөвзуларына көрә јени иди вә бу јенилик сонра кәлән сајсыз шаирләр үчүн Б.Бертелсин јаздығы кими бир нов маска ролуну ојнады. Сонракы әсрләрдә чохлу шаирләр Низами сүжетләри әсасында јаздыглары поемаларда өз фикир ва дүнјакөрүшләрини ифадә едирдиләр. Лакин шәхсән мәни Низаминин лирикасы даһа чох мәфтун едир. Тәрчүмәдә олсалар белә, онлардакы лирик, сәмими дујғулар, одлу еһтираслар, поетик әлванлыг вә нәһајәт көзәллик кәнчлик илләриндә дилимин әзбәри иди. Тәсадүфи дејил ки, Азәрбајчан мусигисиндә романс жанрынын ән јахшы нүмунәләри мәһз Низаминин гәзәлләринә јазыланлардыр.

МӘҺӘММӘД ФҮЗУЛИ

(1494-1556)

Низамидән сонра кәлән Азәрбајчан шаирләри арасында бела бир дилемма варды: фарсча јазыб сарајларда (чүнки Азәрбајчанын түрк һөкмдарлары фарсча данышмаг хәсталијинә мүбтәла идиләр) вә шаирләр мүһитиндә шөһрәтләнмәк ва ја түркчә јазыб халг арасында машһур олмаг? Шаирлар бир гајда олараг конјуктура күддүјүндан адатан биринчи јолу тутур, фарс дилинда јазырдылар. Буна башга бир амил да такан верирди: фарс дилинин гафијә имканлары түркчәдә олдуғундан гат-гат артыг иди.

Биза мәлум олан Һәсәноғлудан башламыш јени, үчүнчү бир јол сечән шаирлар мејдана калди ки, онлар классик поезијамызда апарычы јер тутурлар. Онларын даһи нүмајәндәси Карбәлада доғулуб боја-баша чатан Мәһәммад Фүзули иди.

Фүзули тәмиз Азарбајчан түркчәсиндә јаза билирди.

Нејчин өзүнә зијан едирсән,
Јахшы адыны јаман едирсән!

Лакин о көрүрдү ки, фарс ва араб тәркибли гафијаләрдә фикри даһә јығчам ифада етмәк олур. Гафијәнин чохлуғу шерин, гәзалин даһа асын јазылмасына имкан верир. Бунә көрә да О да Насими кими асас әсәрлярини демәк олар ки, үч дилин гарышығы олән јени бир дилдә јазыб јаратды. Хошбәхтликдән һәмин фарс вә әрәб сөзләринин чоху әртыг Азәрбајчан әдәби дилинә дахил иди. Буна көрә "Лејли вә Мачнун" поемасынын сон мисралары бу күн дә демәк олар ки, тәмиз түрк дилиндә сәсләнир.

Будур әсәри мәһәббәти пак,
Хош мәртәбәдир, едәрсән идрак.

Фүзули гәзәлләринә кәлдикдә исә әлбәттә онлар бу күнкү охучулар үчүн демәк олар ки, анлашылмаз, даһа доғрусу, мәнасы сирр пәрдәси илә кизләдилмиш шәкилдәдир. Вә Фүзулинин поетик гүдрәти, санәткарлыг дүһасы јалныз фарс вә әрәб дилләрини билән әдабијјатшүнасләр үчүн ајдындыр.

Башга бир тәрәфдән исә Фүзули сонракы Азәрбајчан шаирләри үчүн бир нөв јарыш манбаји вә өрнак олду. Бунун зарәрини бөјүк Чәфар Чаббарлы Мирзә Фәтәли Ахундова һәср олунмуш мәгәләсиндә усталыгла ачмышдыр.

Фүзули һәјатдан узагда, "санат санат үчүндүр" којләриндә парваз едирди. О илаһи, бир нөв абстракт, үмумилашмиш маһәббат тараннүмчүсү иди. Бу тараннүм көзәл иди, амма әдабијјаты ва јүксәк поезијаны һајатын фөвгүнә галдырыр, узаглашдырыр, хүлјалар аләмина әпарырыды. Јахшы ки, наһајәт, Мирза Фатали доғулду вә адәбијјаты бу сархош аләмдан гопарыб гајнар, табии, реәл һајатын гучағына атды.

Лакин Фүзули һәдсиз дарәчада чазибали ва көзалдир.

Ашиг олдум јенә бир тазә күлү рәнајә,
Ки салыбдыр бизи ол ишвә илә говғајә.
Бу бир ишдир ки, бизи ијнә кими инчәлдиб
Сәлыр иплик кими һәрдән бир узун севдаја.

Бунә кора даһи Үзејир бај өз опера ва оперетталары үчүн Фүзули газапларини сечмишди.

МИРЗӘ ФӘТӘЛИ АХУНДОВ

(1812-1878)

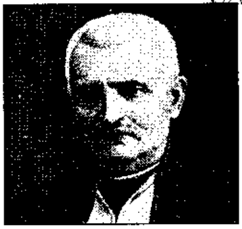

Һәр инсанда олдуғу кими, һәр миллат да өзү һаггында һәгигәтда олдуғундан гат-гат јүксак фикирдә олур. Әлбаттә алман, франсыз, италјан, чин вә һинд халгларынын буна һаггы вар. Һәрчанд ки, һеч кимин өз-өзүнү дајәрландирмаси она әлбәтта шәраф кәтирмаз. Лакин ман Үзејнр бајдан сонра Мирза Фаталини да дүнјанын ан гүдрәтли драматурглары сырасына дахил етмәкдан һеч вахт чакинмарам. Нија? Мирза Фатәли алина гәлам аланда ону һар чүр нематләрла, ејни заманда јыртычыларла да зәнкин олан бир адаја дүшмүш адамла мүгајиса етмәк олар. Онун гаршысында бүтөв бир халгын демак олар ки, тохунулмамыш тарихи ва һајаты дурурду. Бу гадар занкин материалдан ағылла, фајдалы шакилдә, доғру-дүзкүн истифада етмәк асан мәсала дејилди. Јалныз гүдрәтли ағыл вә истедад саһиби асан јолла кедиб јүзләрлә сентиментал, мелодрамик асарлар јазмаг авазина реализмин тантанәси олан 6 драм асари вә бир һекаја мејдана чыхара биларди. Мирза Фәталн дөврүндә әлбәтта Азарбајчан халгы букүнки Азәрбачан халгы дејилди. Һәрчанд ки, ејнила һүгугсуз мүстәмлака халгы иди, амма күчлү, маслакли, савадлы вә ағыллы фардләр, сынмајан шәхсијјәтлар, ајаләт мигјасында олса да аразиларини горуја билән нүфуз саһибләри варды. Амма милли менталитетдан ирәли калан сарват һарислији, һакимлара јарынмаг һәваси, өз ејбләрини көрмамәк, һеч нәдә һаја-абыр көзләмәмәк ва наһајат наданлыг ејнила бу күнкү кими онда да түғјан едирди.

Мирза Фәтали билирди кн, сечдији јол, јәни халгы тәрбнјә еләмәк, онун ејбләрини гамчыламаг, "биз бабәклар вә короғлулар нәслијик" дејиб милләти мәдһ етмакдан чох-чох аз нүфуз вә шөһрәт кәтирәчәк. Халгыны севән өвлад кими онун вичданынын вә ирадасинин талабаты гат-гат күчлү иди. О гәдар күчлү иди ки, ела илк драматик әсәри ила балтаны дибиндән вурду вә ела вурду ки, һәлә индијә гадәр характеримизә "Молла Ибраһим Хәлил кимјакар" гадәр сарт, амансыз, компромиссиз гулагбурмасы верилмәјиб.

Үмумијјәтлә, Ахундов јарадычылығы даһа бир гариба хүсусијјәти илә диггәти чәлб едир. Истәр 6 драм асәри, истәр "Алданмыш кавакиб" һекајаси, истәрсә дә "Камалүдөвлә мәктублары" сијаси-фәлсәфи трактаты өз камиллији, бәдии дәјари вә чазибәдарлығы ила һејрәт доғурур. Бу, тәкрары олмајан чазибәдәрлығын сабәби нәдир? һајатилик, тәбиилик, инчә јумор... Вә гәрибәдир ки, Ч.Чаббарлынын бәзи әсәрлари истисна олмагла дрәмәтуркијәмызда бу сәвијјә бир дә тәкрар олунмады. Нәинки тәкрар олунмады, һәтта кет-кеда чырлашмә хәтти илә совет дөврүнүн 70-90-чы илләриндә тамамилә бәјағылашмә дарачәсинә енди. Мирзә Фәтәли әјаг дәјмәјән дағын бирбаша зирвәсини фәтһ етди, сосиализм-реализм драматургләры исә ашағы јумбәландылар.

Буна көрә һәзырда Азәрбәјчан классик әдәбијјатындә Мирза Фәтәли гәдәр әктуал јазычы ва мүтәфәккир әздыр.

БАБƏК

(795-838)

Дүнјада шаирлар гəһрəманлардан гат-гат чохдур. Бу да тəсадүфи дејил. Шаирлик башга сəнатлəр кими əзчə мараг илə пешəјə чеврилə билəр. Гəһрəманлыг иса психи вəзијјатдир. Бу заман Нитше демишкан шəхси һəјат нəзарə алынмыр. С.Вурғунун "Еһтијəч гул едəр гəһрəманы да" мисрасы заһирəн көзəл олса да, даһə чох шаирларə шамил едилə билəр.

Гəһрəманлыг Л.Н.Гумилјевин сүбут етдији кими əн бөјүк "зарјаддыр", пəссионарлыгдыр. Бабəк һуманист дејилди. Бəс ону бу гəдəр дөјүшлəрə, гырғынлəрə кирмəјə мəчбур едəн нəјди? Пəссионəрлыг нијə маһз күтлалəри əрəблəрə гəршы галдырмагла ифадə олунмушду? Хəлгын көпалијинəми ачыјырды? Өзлəринин шəхси һəјатларынын ағырлыглəрынамы дөзə билмирди? Һакимијјəт еһтирəсы илами јанырды? Мəнə елə кəлир ки, бүтүн бунларын һамысы вəрды. Əкəр Бабəк белə һакимијјəт һəриси идисə, бəс ондə нијə əрəблəрла сазишə кəлиб һəкимијјəтдə галмаг истəмади? Һəтта онə бу тəклифлə мүрачиат едəн доғма өвлəдыны "сəн мəним оғлум дејилсəн" кими амансыз бир иттиһамла рəдд етмишди. Һакимијјəтдəнми дојмушду? Ја кимлəринсə нəзаратинəми дөзə билмирди? Əлбəттə бу күн мин ики јүз ил бундан əввəл јашамыш бир фөвгəлбəшарин психи доминантыны мүəјјəн етмəк чатиндир. Чох тəəссүф ки, онун һаггында јалныз бир тəрəфин, өзү дə дүшмəн тəрəфин характеристикасы галыр. Үсталик портрети дə гəлмəјыб. Бабəк кими реалист бир сијасəтчи јеничə формалəшəн нəһəнк бир империјə илə компромиссиз мүбаризəјə башламагла əввəлчəдəн удузмаға мəһкум олдуғуну билмирдими? Јəгин ки, билирди. Садəчə ојунун өзү лəззəтли вə чəзибəли иди. Вə иллүзијаларла јашəјəн күтлəнин бир нечə иллик гејри-ади ентузиазм вə чошгунлуғуну, шариксиз рəһбəрə пəрəстишлəрини кормəк əлбəттə бөјүк һазз мəнбəји иди вə елə тəкчə буна көрə ојуна кирмəјə дəјəрди. Азəрбəјчəн хəлгынын күтлəви шəкилдə əлинə силəһ алыб оз əзадлыг вə мүстəгиллији уғрунда мүтəшəккил вə ганлы мүбаризəјə кирдији јадыма кəлмир. Бу чəһəтдəн Бабəк һəрəкəты истиснадыр. Исламмы бу һисси олдурду?

Дејилдијинə көрə, "Һејрəты" зəрб муғамы Бабəк ордуларынын маршы имиш. Доғрудан да сону мəјуслуг олсə белə, омрү гыса олса да, милјонлəрлə əдамын бир ағыздан - Азадлыг!! - дејəн бағыртысыны кормəк вə ешитмəк козəлдир.

КОРОҒЛУ

(XVII әср)

Һәр халгын фолклорундан кәлән рәмзи образы олур вә һәмин образ онун идеалларыны әкс етдирир. Инкилислар Робин Гуд, франсызлар Жанна Дарк, фәрслар Рүстам Залла өзләринин статик "манларини", көрмәк истәдиклари портретләрини јарадырлар. Азарбајчанлынын портрети да әлбәттә Короғлудур. Бәлкә дә бу образ милләтин ташәккүл дөврүнүн јадикарыдыр вә миллат чох иллик тарихи арзинда реал, характерча бу үмумиләшмиш "галибиндән" танынмаз дәрачәда узәглашмыш олур, лакин маһијјат кенләрда мумијаланыб галыр.

Беләликлә, халгымыз Короғлулугдан нә гәдәр узаглашса да, Короғлунун хәјалы һар евин оғлан ушағынын бешији үста сајрышыр.

Короғлуја бәнзәр шәхсијјәтлар Азәрбајчанда һәмишә мөвчуд олмушдур. Доғрудур, КГБ вә САВАК-ын чохиллик "тәмизламә" әмәлијјаты нәтичасиндә Гузеј вә Күнеј Азарбајчанында Короғлулуға имкан гојмајыб. Анчаг короғлулуг инсанын дахилиндадир. Короғлунун өзүнә кәлдикдә иса онун XVII асрдә јашадығы күман олунур. Азәрбајчанын бир чох бөлкәлариндә Короғлу галаларынын мөвчудлуғу буну сүбут едир. Үмумијјәтла, епосун аһәтәли тадриси оғланларымыз, гызларымыз үчүн ана сүдү гадәр вачибдир.

Дастанда Короғлу һансы хүсусијјәтләри ила һејран едир? Мәрдлији, сәхавати, чәнкавәрпији, доғручулуғу, садагәт һисси вә нәһајәт, аличәнаблығы вә јумор һисси илә...

Лакин шәхсән мани чазб едән Короғлунун садәлөвһлүјү, һијләсизлији вә дөнә-дөнә алданмасыдыр. Әлбәттә, јалныз тамиз, ләјагатли вә аличәнаб адамы алдатмаг вә јалана инандырмаг олар. Һеч бир халгын епос гәһрәманы бу гадәр садәлөвһ вә һәр сөзә алданан дејил.

Короғлунун севилмәсиндә вә диллар әзбәри олмасында әлбәттә, Үзејир бајин ејни адлы тәкрарсыз операсы да аз рол ојнамамышдыр. Дүзүнә галса, Азарбајчан халгы бир образын дејил, бир нечә образын конглемератыдыр. Биз бир аз Короғлу, бир аз Машәди Ибад, бир аз Мирзә Фәтәлинин Һејдәр бәји, бир аз Новрузали, бир аз да Гурбанәли бәјик. Бу да ондан ирәли калир ки, индики азәрбајчанлылар минилликлар әрзиндә Азарбајчанда мүхтәлиф хәрәктерли онларла хәлгын гајнәјыб гарышмасындан әмәлә кәлиб.

ДӘДӘ ГОРГУД

(VII әср)

"Короғлу"ја нисбәтән "Дәдә Горгуд" Азәрбајчанда аз популјардыр. Чүнки халгымыза кеч калиб чатыб. Епосун дилинин архаик гәдимлији онун ашыгларын репертуарына дүшмәсинә имкан вермир вә нәтичәдә "Дәдә Горгуд" јалныз јазылы фолклор абидәси кими јашајыр. Дастанын ики әлјазмасы Ватикан вә Дрезден музејләриндә горунур. Чох гәрибә вә анлашылмаздыр ки, "Короғлу" вә "Дәдә Горгуд"ун (һәм дә "Молла Насрәддин"ин) әксәр түркдилли халгларын фолклорунда вариантлары вардыр. Көрүнүр, кечмишләрдә халгларарасы мүнасибәтләр вә мәдәни әлагәләр индикиндән гат-гат сых вә интенсив имиш.

Көрүнүр мүдрик ел ағсаггалы Дәдә Горгуд реал тарихи шәхсијјәтдир. Онун епосдә јазылдығы кими Мәһәммәд пејғәмбәр заманында јашадығы күман олунур. Лакин әсәрдә һадисәләрин бир нөв камера характерли, јәни мәһдуд бир әразидә баш вермәси даһа гәдимләрдән хәбәр верир. Орадакы Ислам елементләри сырф заһири тәсир бағышлајыр. Даһа чох анимизм елементләри күчлүдүр. Ејни заманда фанилик, өлүмүн һәр шејә гадирлији нағыллар дөврүнә апарыр. "Тәпәкөз боју" бу фикри бир даһа тәсдиг едир. Чох күман ки, епосда Азәрбајчанын Албан дөврү һадисәләри әкс олунуб. Епос гәһрәманларынын Оғуз тајфа башчыларынын характери чох долғун, парлаг вә мүрәккәбдир. Бир түрк бәјләри вә ел башчылары кими онларын әһликеф башысојуглуғу аддымбашы лахып вә дүшмән гоншуларын һүчумлары вә таланлары илә нәтичәланир вә һәр дәфә јаралар гүввәләрин бөјүк кәркинлији һесабына сағалыр.

Епосдә Дәдә Горгуд Оғузун бүтүн тәләјүклү мәрасим вә јығынчагларында иштирак едир, икидләрә ад гојур, тој мәрасимләри онун хејир-дуасы олмадан башлаја билмәз. Сүлһ вә мүһарибә мәсәләләриндә онун сөзү јүксәк дәјәрләнир. Ләкин һәјат тәрзләриндә гылынч һәлледичи рол ојнајан чәмијјәтдә ағсәггал сөзү öз кәсәрини итирир. Үмумијјәтлә, гәһәрәманлыгларыны нәзәрә алмасаг, Оғузун тајфа бәшчылары јемәк, ичмәк вә овдан башга һеч нә билмирләр. Онларын һәрәкәтләрини тәнзим едән һеч бир ганун јохдур. Бу ганун Дәдә Горгуддур. Онун өз аиләси јохдур. Дәдә Горгуд Оғузун бир нөв чанлы кодекси, онун принсипләринин чанлы абидәсидир. Епос гәһрәманларынын сон илләрдәки популјарлығында ејни мөвзуја һәср едилмиш кинофилмин тәсири дә аз олмамышдыр.

Дәдә Горгуд Азәрбајчан халгынын кәләчәјиндә кәләчәк.

МИРЗӘ ӘЛӘКБӘР САБИР

(1862-1911)

Азәрбајчан тарихи феноменләрлә долудур. Мәсәлән, тарихдә һеч бир инкилис кралы франсыз вә ја алман дилиндә данышмајыб вә ја рус чарлары алман мәншәли олсалар белә, алманча данышмајыблар. Әрәбләр ерманиләри вә күрчүләри дә өзләринә табе етмишләр, амма ермәни вә ја күрчү чарлары һеч вахт әрәб вә ја түркләшмәјибләр. Бизим Сәфәвиләр, Шаһ Исмајыл вә Таһмасиб истисна олмагла бүтүн шаһлар, хүсусилә гачарлар фарсча данышыблар. Тарихимизин икинчи феномени даһиләр боллуғудур. Садаламаға башласаг, узун бир сијаһы алынар. Әкәр мәнәвијјатсызлыг салтәнәти даһилик үчүн мүнбитсә, бәс әксинә, Гәрбдә мәнәвијјатын мүнбит олдуғу өлкәләрдә - Алманија, Франса вә Италијада нијә бу гәдәр ағыласығмаз даһиләр јетишиб?

XIX әсрин II јарысы вә XX әсрин I јарысында Гүзејли вә Күнејли Азәрбајчанда мәнәвијјат бахымындан о гәдәр дә мүнбит вә фәхр едиләси вәзијјәт вә ја шәраит јох иди. Ди кәл ки, даһиләр сајсыз-һесабсыздыр. Биз билирик ки, бәдии әдәбијјатда даһилик хәлгин характерини бәдии формаларда ифадә етмәкдир. Бу чәһәтдән XX әсрин дүһалары ичәрисиндә Мирзә Әләкбәр Сабир парлаг улдузлардан биридир. Русијанын мүстәмләкәси олан Азәрбајчанда мүһитин рәзаләти әслиндә лирик вә гәзәл шаири олан Сабири амансыз бир сатирикә чевирди. Нијә? Чүнки инди олдуғу кими, о дөврдә дә рәзаләтләрин әршә јүксәлдији бир аләмдә јалныз идиотлар газәлханлыг едә биләрди. Сабир әтрафа бәханда үрәји ган ағламаја билмирди. Бәс нејләмәли? Өз милләтимиздир, дејиб өзүмүзү тәрифләмәк шәрәфсизлик, сөјмәк вә тангид етмәк дә рүсвај еләмәк дејилми? Һансы фәјдалыдыр? Ја Мирзә Казым бәј кими кәрәк кедиб бојнундан хач асасан, ја да ејибләрини үзүнә чырпасан ки, бәлкә бири утаныб гызара. Биринчи јол чәтин, икинчи јол да тарих вә тәчрүбә көстәрир ки, сәмәрәсиздир. Тәнгид вә сөјүшлә һеч ким ејибләрини тәркитмир.

Бүтүн бунләра бахмајараг, һәмин нагис мәхлугларын бу күн һеч олмазса, бирчәси дә тапылмаз ки, Сәбирин адыны билмәсин вә ја бир бәнд шерини әзбәр демәсин.

Сабирин сатиралары һәмысы нәинки һәдәфә дәјир, һәтта дүз 10 рәгәминин үстә сәнчылыр. Сәбир тәмиз, ајдын бир дилдә ејибләримизи дүз үзүмүзә чырпыр. Јүз илдир чырпыр, амма һеч бир үз гызарыб јана чеврилмир. Јүз илдир јенә дә әксәријјәт әчкөзлојүндә, пәјағәтсизлијиндә, намәрдлијиндә, јалтаглығында, јаланчылығында вә утанмазлығындадыр.

Сабир бирчә мәшһур "Фәхријјә"сини јазсајды белә, онун даһилији вә өлмәзлији үчүн кифајәт едәрди.

Сабир, Азәрбајчан халгынын һүгугсузлуғунун вә мәзлумлуғунун јалныз өзү ешидән фәрјады, Азәрбајчан рәзилликләринин һеч бир фајдасы олмајан гамчысыдыр.

Сабир һамыны, һәтта бу күнку вәзифәлиларимизи дә гамчылајыр, амма дәри о гәдәр гәлындыр һеч бир тәсир етмир, вичдан о гәдәр кардыр һеч нә ешитмир, көз о гәдәр кордур ки, һеч нә көрмүр.

Сән биләни биләммәз
Нә вахта рүсхәт вермисән!
Өзүнү сән һесаб едир,
Онә сән чүрәт вермисән.

ЧƏЛИЛ МƏММƏДГУЛУЗАДƏ

(1866-1932)

XX əср Азəрбајҹан мəдəнијјəтини бир гартал кими тасəввүр етсəк, онун башы ва бəдəнини Үзејир бај, ганадларыны исə Сабир вə Мирзə Чəлил тəшкил едəрди.

Сабирлə Мирзə Чəлил доғрудан да ики ганад кими бир-бирларинин тамəмлајыр вə табии ки, бүтүн даһилар кими бу күн да дүнанки кими актуал, сијаси сосиал вə мадəни варлығымызын əн вачиб һиссəлəридир.

Мирзə Чалил бизимла күндəлик фəалијјəтдəдир, азадлыг, демократија, һəгигəт ва əдалəт уғрунда əн фəал мүбариздир. О һадисəлəрин, сијаси вə мадəни чарлышмаларын əн кур, гызғын ва тəһлүкəли јерлəриндəдир. Мирзə Чəлил сəксəн, дохсан ил əввəлкитəк дүз һəдəфə вурур. Һəрчəнд ки, ачкөзлүк, ријакарлыг, бејинсизлик, шарəфсизлик ва һəјасызлыгдан күллəкечмəз палтар кејинмиш һəдəфлəр бу аташлари сəмəрəсиз едир. Азəрбајҹанын сосиал сијаси һəјат монстры өлмəздир. О инфузор кими һəр чүр шараитдə јашамагда, артмагда, чохалмагда вə шəраит əлверишли олдугда фантастик дарəчəдə азғынлашыб түғјан етмəкдəдир. Она көрə Мирза Чəлил һеч вахт, һəтта сағлығында да индики гəдəр мүасир олмајыб ва үмумијјəтлə о һəчанса əн мүасир публисист ва сəнəткар олмаја билəрми? Бизим характеримизə əсасланcаг һеч вахт. Гəрибəдир, совет дөврүнүн бүтүн халг шаирлари ССРИ дағыландан сонра "өлдүлар". Һамин һесəба амəла кəлан бошлуғу јенə Үзејир бај, Сабир вə Мирзə Чəлиллар тутду.

Азəрбајҹан 1920-чи илдə ишғал олунандан сонра албəттə, Мирзə Чəлил кəраксиз олду вə бүтүн бөјүк сəнəткарлар кими бу кəраксизлијин ачы гадəһлəрини ичди. Ва дејилдијинə көрə, һамамда кассир дарəчəсинə гəдəр əзилди. Табии ки, бу канарлашмадəн сонра əмəлə кəлəн бошлуғу бугаламунлар тутмушду. О бугалəмунлар ки, ССРИ дағыландан сонра јенидəн кимин јерлəрини тутмушдуларса, јенə һамин јерлари саһиблəри үчүн бошалтдылар.

Мирза Чəлил ким олурса-олсун, истəр шан-шөһрəтли фəрдлəр вə ја бүтөв миллəт, фəрги јохдур, һəр һансы күтбејинлик, милли һејсијјəтсизлик ва һагсызлыг кордукда өлдүрүчү дəрəчəдə гамчылајырды, буна көрə дə шаирлар ва əдиблəр үчүн хошакəлмəздир. Јалныз Мирза Ибраһимовун рəғбəтини газанмасы тəəччүблү иди.

Мирзə Чəлил дə Сабир кими һəдсиз дəрəчəдə милли маһијјəтли олдуғу үчүн бир чох, хүсусилə Авропа миллəтлəри үчүн анлашылмаз вə дəркедилмəздир. О, јалныз түрк дилли əлəмдə популјар ола билар. Бунə мане олан бир чəһəт да Мирзə Чəлил əсəрлəринин фəлсəфи үмумилəшмəдəн мəрһум олмасыдыр. Бу мəһрумијјəт исə үмумбəшəри сарвəт олмаға имкан вермир. Һалбуки бунун үчүн Сабирин дə, Мирза Чəлилин да, Чəфəр Чаббарлынын да бөјүк имканлары вар иди.

МӘММӘДӘМИН РӘСУЛЗАДӘ

(1884-1955)

Малумдур ки, тале һеч бир халгы әбәди көләлијә маһкум етмир.

Фәрдләрдән фәргли олараг халг өмүрлүк һәбсә мәһкум олунмур. Ја империја чүрүјүб дағылыр, ја онун јарадычысы сырадан чыхан кими һәр шеј аввалки вәзијјатина гајыдыр, јә халгын пассионарлығы јүксәк фазаја чатыб азадлыг әлда едир, ја һансы бир кәнар гүвванин тәсирийлә парчаланыр, ја да аличәнаб бир император тарихи зарурәти дәрк едиб режими дәјишир. Биринчиләрә Рома вә ја совет империјаларыны, икинчиләрә Аттиланын һун империјасыны, үчүнчүјә чечен халгынын мүбаризәсини вә гәлабәсини, дөрдүнчүјә Әһәмәни, бешинчијә Британија империјасыны мисал көстәрмәк олар.

Тарихин вердији белә фүрсәтдән истифадә етмәк мәчбуријјәтинда галан Азәрбајчан сијаси гүввалари 1918-чи илда өлкәмизин мүстагиллијини елан етдилар.

Маммадәмин Шимали Азәрбајчанда демократик режим бәргәрар етмәклә бөјүклүјүнү сүбут етди. Амма дөврүн сијаси аб-һавасыны нәзәра алыб бу гурулушда коррективләр апармамагла узагкөрән олмамасы халгымыза чох баһа баша калди.

Үмумијјәтлә, бејнәлмиләпчилик вә ултрадемократиклик Азарбајчан түркләринин бәласыдыр. Әкәр Мәммадамин гәтијјәт костәриб өлкәдә болшевикләрин, дашнакларын көкүнү кәссәјди. бәлкә дә XI рус ордусунун Азәрбајчаны ишғал етмәјә гүдрәти чатмазды.

Тарих сәһвләри бағышламыр, әксинә, чох әмансыз чәзаләндырыр. 70 илдә Азәрбајчан халгы нәләр чәкди, бир олан Аллаһ билир. Нәтичәдә мәнәвијјатымыз демәк олар ки, пуч олду. Вә елә позулду ки, бәрпа етмак үчүн ән азы јүз ил азад, демократик, әдаләтли режим лазымдыр ки, онун да бәрпасы јахын перспективдә көрүнмүр.

Мәммадәмин Рәсулзада бөјүк габилијјәтли, јарадычы тәфәккүрлү әсл лидер иди. Онун үчүн әсәрләр јазмырдылар, озү јәрадырды. Онун мәддаһлары јох иди, әмәлләри ону севдирирди вә ән бөјүк хидмати бу олду ки, харичдә Азәрбајчанын истигләлы мәшәлини сөнмәја гојмады. Бунун исә 1988-чи илдән бәри Азәрбәјчанын демократик мүбаризәси һәрәкатына бөјүк тәсири олду вә һәлә дә олур. Мәммадамин Рәсулзадә үчүн гојулачаг абидәнин јазылы дашы беш илдән артыгдыр ки, һәлә дә бир парча даш олараг јериндә дурур. Бу дә Азәрбајчанын мүасир сијаси сосиал аб-һавасы үчүн чох тәбиидир.

ШЕЈХ МӘҺӘММӘД ХИЈАБАНИ

(1879-1920)

Гәһраманлыг фачиавидир. Гәһрәманлыг прагматизмдән мәһрумдур. Ади инсанлар так-тәклари истисна олмагла руһән вә ирадәчә чылыз олдугләрына көрә фачиалари да чылыздыр.

Азәрбајчан шәраитиндә гәһраманлыг вә милли идеал уғрунда тәшаббүсүн өзү фачиәвидир. Она кәра ки, саси әкс-сада доғурмур.

Шејх Маһәммәд Хијабани халгы үчүн азадлыг вә мүстәгиллик әлдә етмак истәди, анчаг көрүб анлаја билмирди ки, онун халгынын белә бир тәләбаты јохдур. Мүстагиллиjи о истәјирди, халг исә бикана иди. Бизим халга азадлығы анчаг бағышламаг олар. 1918 вә 1922-чи илләрдә Гузеј Азәрбајчанында, 1920 ва 1946-чы илләрдә Күнеј Азәрбајчанында азадлыг вә мүстагиллик өлкамиза бағышланды. Амма халг бу "һадиjјәләр" кери истәнилан кими беләчә гајтарды. Чәнуби Америка гитаси өлкәларинин әксәријјати үчүн азадлыг вә мүстәгиллиjи Симон Боливар газанды. Амма бу газанчы әлда етмәк үчүн јүз минларлә оғул чаныны гурбан верди.

Азәрбајчанда һәр дөрд һадиса заманы азадлыг үчүн бирчә нәфәр да гурбан кетмади. Гурбанлар олду, амма она кедилмәди. Азадлыг вә мүстәгиллик кери таләб олунанда да, елача 1920-чи илдә вә 1946-чы илдә дә Күнеј Азәрбајчанынын мустагиллиjи дүшманлари табии олараг "һәдиjјани" сакитчә кери верән халгын бу мүтилиjи әвазиндә он минләрлә нүмајәндәсини гырдылар. Бу он минләр азадлыг вә мүстәгиллик уғрунда мүбаризәјә башласајдылар, һам на бу гәдар гырылар, һәм дә чох күман ки, һәтта азадлыг вә мүстәгиллиjи әлдән әлдән вермәздиләр.

Хијабани көзәл натиг, публисист ва назариjјәчи иди. Анчаг сијасәтчи дејилди. Иш көра билмәди, халгы күтлавн силаһландырә ва ан вачиби дахили дүшмәнләри зәрарсизлашдириб өзүнү мүдафиә еда билмади. Ејни һадисә 1946-чы илдә дә тәкрар олунду. Нәтичәдә 30 милјонлуг бир халгын бу күн елементар һүгуглардан мәһрум кими јашајышы умумдүнја системиндә аһәнкдарлығы позур.

ЧАВАД ХАН

(?-1804)

Әкәр Күлүстан ва Түркмәнчај мүгавиләлариндан сонра бүтүн Азарбајчан ишғалчыларла өлүм-дирим мүбаризасина галхсајды, сөзсүз ки, нәтичаси халгымыз үчүн бу гәдәр фачиәли олмаз, руслар муәјјән сијаси күзәштләрә кедардилар. Амма ишғалчыларын өлкәмиза тамамилә мүгавимәтсиз дахил олдугларыны да иддиа етмәк адаләтсизлик оларды. Ләнкаранда, Шамахыда, Газах, Шәмкир тарафләрдә гасбкарларла ганлы дөјүшләр кетди. Лакин Кәнчә һакими Чавад ханла Иравaн һакими Һүсејнгулу ханын мүгавимәти өз драматизми илә даим һајачан доғуруб.

Сисианов (Сисианашвили) Загафгазијаны, әслинда иса Азәрбачаны ишғал едачәјини өһдасинә көтүран чар кенералларындан бири иди. Онун бөјүк планлары варды. Анчаг јолу үстүндә Кәнчә ханы кими мөһкам бир манеа дурурду. О, Чавад хана һәдә долу мәктублар јазыб, онун көнүллү рус итаәтина кәлмәсина чалышса да, бундан һеч нә чыхмадығыны көрүб, 3 јанвар 1804-чү илдә Кәнчә галасына һүчум етди. Бүтүн кәнчалиләр ушагдан бөјүјә кими вәтанләринин мүдафиасина галхдылар. Шиддатли артиллерија атәшләриндән сонра гала диварлары үстүндә дөјүшләр кетди. Һәмин ганлы кечә гәдим шәһәрин аһалисинин демак оләр ки, јарыдан чоху гырылды. Чавад ханын өзүнүн дә синәси күлләләрдән дәлик-дешик олду. Амма гала әтрафында русларын да сајсыз мејидлари төкүлүб галды.

Бајраглары бүрч үстүндә гурдулар,
Гоча, ушаг, һамысыны гырдылар.
О заман ки, Чәвад ханы вурдулар
Санасан гырылды бели Кәнчанин.

Бәли, гадим шәһәрин сүгуту илә такча Кәнчанин јох, бүтүн Азарбајчанын бели гырылды. Һарчәнд ки, Сисиановун да синаси гоша галә гапылары габағында Бакы хәны Һүсејнгулу ханын атәши илә күлләбаран олду. Башы кәсилиб Ирана әрмәған көндәрилди. Анчаг чар империјасынын ордусу түкәнмәз, кенераллары сајсыз-һесабсыз иди. Бунунла белә, Чавад ханын гәһраман мүгавимәти ва өлүмү руслара көмәк едән шәрәфсизләрин азәрбајчанлыларын адына вурдуглары тарихи ләкәни аз да олса јуду.

ҺАЧЫ ЗЕЈНАЛАБДИН ТАҒЫЈЕВ

(1838-1924)

Даһи Макиавелли краллар ва диктаторлара маслаһат корур ки, дикбаш тәбәаларина чәза верәркән онларын валидејнләрина ва һәтта өвладларына гәсд етсә, ону бағышлаја-чаглар, амма сарватларина тохунса, јох. Белә чыхыр ки, инсанын вар-јоху, сәрвәти онун доғма адамларындан әзиздир. Амма ағыласығмаз олсә да, әксинә дүшүнәнләр дә доғулур. Бүтүн маашынын вә кәлиринин чоху-ну һәр ај јүзләрлә еһтијачы оланлара пајлајан Үзејир Һачыбәјов вә ХХ әсрдә Азәрбајчан халгынын, әкәр белә демәк мүмкүнсә, мадди атасы Һачы Зејналабдин Тағыјев белә фөвгәлнадир шәхсијјәтләрдәндир.

Зејналабдин чох јохсул аиләдә доғулуб, кәнчлијиндә пәлчыг дашыјан ишләмиш, амма өз зәкасы вә зәһмәти сајәсиндә милјончу олмушдур. Онун Бакыда вә дикәр шәһәрләрдә тикдирдији көзәл биналарын сајы-һесабы јохдур. Тағыјевин инкилабдан әввәл әл тутмадығы зијалы вә сәнәткар аз тапылар. Онларла азәрбајчанлы кәнч (Н.Нариманов вә Ш.Мәммәдова) онун тәгаүдү илә харичи өлкәләрдә тәһсил алмышдыр.

О дөврүн Бакы гәзетләринин һансы биринә бахсан, еһтијач вә ачлыг чәкән Азәрбајчан вә мүсәлман әјаләтләринә јардым едәнләрин сијаһысында илк өндә З.Тағыјевин ады дурур. З.Тағыјев милли мәтбуат органларынын, шаир вә јазычыларын китабларынын нашрини мәлијјәләшдирир, бир сөзлә, бүтүн варлығыны халгына һәср едирди. Азәрбајчанын болшевик режими иса бу гәдәр бөјүк шахсијјәтин гызыны илләрлә зирзәмидә јашајыб јарыдилəнчи һәјат сүрмәјә мәһкум етди.

З.Тағыјев нәһајәт, өз гијмәтини алды ва јахшы ки, гызы вәфат етмәздән әввәл атасынын бөјүк хидмәтләринин дәјәрләнмәсинин шаһиди олду.

Лакин онун лајагәтләринин ән бариз чәһәти өзү кими лајагәтли шәхсијјәтләрә һимајәдарлыг вә АДР ордусуну һәр чүр ләвазимат вә һәрби сурсатларла тәмин етмәсидир. Мәһз бунун сајәсиндә Азәрбајчан ордусу 1920-чи илин апрелиндә ермәни ордусуну Әскәрандә дәрмадағын етмишди. Үмумијјәтлә, ХХ әсрин 20 илини З.Тағыјев вә Ү.Һачыбәјов епохасы адландырмаг доғру оларды.

Бу күн Азәрбајчанда һакимијјәтин кланы үзвләринин јүзләрлә милјонерләри Зејналабдин алыб-сәта биләр. Амма милли гејрәтин вә лајагәтин јохлуғу бу милјонлары вә онларын саһибләри тамамилә фајдасыз едир.

ЧАҺАНКИР КАЗЫМБӘЈЛИ

(1885-1955)

Полковник Чаһанкир Казымбајли 1885-чи илда Канчадә анадан олмушду. Петербург Һарби Һава Академијасыны битириб I Дүнја мүһарибәсинда иштирак етмишди. Сонра вәтанина гајыдыб Канча алајында бригада командири олмуш, Кәнчә гијамындан сонра Түркијаја, орадан да Полшаја кедиб өмрүнүн ахырына кими болшевик Русијасына, сонра иса Совет империјасына гаршы мүбаризә апармышды.

Болшевикларә гаршы Канча гијамына раһбарлик етмиш полковник Чаһанкир Казымбәјли белә демишди: "Гој биз мағлуб олаг, лакин гој дүшман да өз галәбасинә јүзларлә, минларла мејидларин үзариндан аддымлајыб кечсин. Гој 28 Мај күнү тарихимиза такча мүстагиллијимизин елан олундуғу бир күн кими јох, һам да ватан меһрабында бөјүк гурбанлар күнү кими һакк олунсун. Гој 28 Мај күнү дүшман амансыз мүгавиматла гаршылансын. 28 Мај күнүнүн лајагатли мүгавимәти бизим манави гәлабамизи сүбут етсин".

Доғрудан да, бела олду. Чаһанкир бәј 1920-чи илин мајында, болшевикларин һакимијјәти ала алдығыны ешидан күнү Кәнчәдә бир јандан XI ордуја, дикар јандан Јелендорф тарафдан калән дашнак ва болшевик гүввәлрина ела амансыз зәрбалар вурду ки, минларлә ишғалчынын мејиди Кәнча этрафында итләрә, чалаған ва гузғунлара гисмат олду. Дүшманлар бир һәфтә әрзинда кеча-күндүз һамлә ва һүчум етдикдән, гәдим Канчани гасырға кими дөна-дөнә артиллеријә ва пулемјот атәшинә тутдугдан ва минларла итки вердикдан сонра артыг мүгавимәтин манасыз олдуғуну көрүб Чаһанкир бәј ва силаһдашлары 5 ијун кечаси дөјүш мөвгеларини тәрк етдилар. Дөјүшлардә адлары һалә дә һеч кима мәлум олмәјан орду кенералы ЧАВАД БӘЈ ШЫХЛИНСКИ, Азарбајчан ордусунун баш лејтенанты МӘММӘД МИРЗӘ Гәчәр, сүвари дивизијасынын рәиси кенерал Тејмур бәј НОВРУЗОВ, полковник ГАУЗЕР, капитан МИРЗӘЗАДӘ, халг гаһраманлары САРЫ ӘЛӘКБӘР, ГАЧАГ ГӘМБӘР, ГАРА МЕҺДИ азадлыг уғрунда һәлак олдулар.

НӘСИМИ

(1369-1417)

Нәсимини түркманләр өз шаирләри һесаб едир. Бу барәдә китаб да бурахмышдылар. Чүнки онун конкрет һаралы олдуғу билинмир. Шерләринда да бан, вермәзәм, опалым, декил, кәрәкмәз, ганы (јәни һаны), анда, недәр, гандасән (јәни һардасан) кими түркман, османлы ва өзбак дилинә хас олан дејимлар болдур. Лакин дәриндан вә диггатла таһлил вә тәдгиг едилдикдә, Азәрбајчан дилинә махсуслуг бөјүк әксәријјәт ташкил етдији ајдын көрүнүр. Адынын һәр икиси ләгәбдир. Поезијасы мәналы ва фәлсәфидир. Бунунла бела, јарадычылығынын бөјүк гисми конкрет фәлсәфи вә идеоложи консепсијанын - һуруфилијин тараннүмүна һаср олундуғундән мүәјјән јекнасәклик ва бир нөв вариантлар тасири бағышлајыр. Әввәлән, онун инсан кими (мүәјјән камил нүсхәләри олса да), нөгсанлы ва үмумиликда чаһил бир мәхлугу Аллаһ һесаб етмаси нә дәрәчәдә дәрин бир фикирдир, билмирәм. Икинчиси, һәтта көзаллик ва севкини да јалныз һуруфиликда ахтармаг ан азы һәјатын көзалликләрина көз јуммагдыр. Үмумијјәтлә, нечә идеолокија олур-олсун бүтүн јарадычылыг енержисини, бүтүн поетик гүдрати она һәср етмәк на дарәчәдә мүдрикпикдир? Бүтүн бунлара бахмајараг, Насими поезијасы марагла охунур вә чохлу һејратамиз образлары ила мүасир сасләнир.

Чаду көзләрин үјгудан ојанды,
Фитнә гылыр ол бу хаб ичиндә. Јахуд,
Һәр ким сәнә мүнкир олду еј чан,
Галды әбәди әзаб ичиндә. Јахуд,
Мәндә сығар ики чаһан,
Мән бу чаһана сығмазам.

Ва, "Булунмаз" рәдифли газәли занкин, ма'напы вә һадсиз дарәчәда бүтүн заманлар үчүн актуал сасләнир. Башдан-ајаға контрастлар үзәринда гурупмуш бу шердә шаир јазыр:

Чүн чәрхи-фәләк чаһилү-надан севәр олду,
Пәс-лачәрәм уш-фәзлә хәридар булунмаз.

Бир һалда ки, фаләјин чархи да наданлары севир, онда фазиләтә мүштәри тапылмаз. Демали, һајатда лајагат саһиби олмаг фајдасыз ва манасыздыр. Һәјат зоракы ва бајағы адамләр үчүн ташкил едилиб.

Әлбәттә, ела Насими да бүтүн бөјүк илһамлы шаирләр кими арабир һуруфилијин чәрчивәларини гырыб дағыдыр, зиддијјатлар ичиндә чырпыныр.

Фәләјин әсли нәдәндир, мәләјнн әслн нәдән!
Адәмин сурәтинә бунча тәләбкар нәдир!
Бир чибин тәбинә бах, бал нәдән, зәһр нәдән!
Јенә бнр јердә әчәб кәнч нәдир, мар нәдир!

Јахуд бир шериндә дүнја һәјат вә нематләринә чан атыб:

Бу күн базар едән күлшән чәмәндән,наләвү-күлдән
Гәннмәт көр кн, беш күнлүкдүр тамашасы бу базарын,
дејир.

Башга бир газәлиндә иса тамамилә әксинә олан фикирлә үсјан едир:

Вары мөһнәтдир чаһанын, нә умурсан, еј көнүл,
Ләнәт олсун бу чаһана, һәм чаһанын варына.

Бүтүн бунпар костәрир ки, Нәсими гүдратли шаирдир.

ЗӘРДҮШТ

(е.ә. VII-VI әсрләр)

Миладдан әввәл VI әсрдә јашамыш бу мүдрик инсанын дүнјакөрүшү онун вахтилә өкүз дәриләринә јазылмыш "Авеста" әсәриндә әкс олунмушдур. Сонралар орижинал јандырылмыш вә гәдим зәрдүштчү парслар ону өз дилләринә тәрчүмә едиб өзләри илә Һиндистана апармышлар. XIX әсрдә Авропа дилчиләри вә дини дүнјакөрүш тәһлилчиләри "Авеста" мәтнләриндә чохлу сајда туран, түрк елементләри тапмыш вә буну онунла изаһ етмишләр ки, Македонијалы Искәндәрин јандырдығы өкүз дәриләриндәки орижинал күман ки, түрк дилиндә имиш. Әкс тәгдирдә бу гәдәр сырф түрк сөз, ифадә вә анламларынын һардан кәлдијини изаһ етмәк гејри-мүмкүндүр.

Хејирлә шәрин, Һөрмүзлә Әһримәнин әбәди мүбаризәси үзәриндә гурулан Зәрдүшт дүнјакөрүшү әлбәттә, бу күнүн дүшүнчә сәвијјәсиндә сәдәләвһ көрүнүр. Чүнки биз јахшы билирик ки, тәк-тәк нүсхәләр истисна олмагла пис вә јахшы адам јохдур. Үмумијјәтлә, јенә һәмин истисналар нәзәрә алынмазса, әлбәттә нисбәт вар. Мәсәлән, ики, мүхтәлиф характерли адамы ејни шәраитдә гојсан, фәрг дәрһал нәзәрә чарпачаг. Бири өзүнү аз, о бири чох зүлмкар, бири аз, бири чох ачкөз, бири тамам мәнәвијјатсыз, бири мүәјјән әхлаг саһиби кими көстәрәчәк. Вә чүзи дә олса бу фәргин өзү һардаса Зәрдүшт дүнјакөрүшүнә һагг газандырыр. Һәтта характерчә вә әхлагча тамамилә позғун вә ја әксинә инкилисләр кими чентлмен халглар вә милләтләр дә вар. Лакин атавизм бу вә ја дикәр дәрәчәдә бүтүн етнос вә фәргләрдә мөвчуддур.

Зәрдүштүн һәм табиәт гүввәләрини, һәм дә инсанлары ики зидд вә бир-бирини инкар едән чәбһәләрә бөлмәси чазибәли көрүнүр. Көтүрәк, ишыгла гаранлығын мүбаризәсини. Әслиндә бурада һеч бир мүбаризә јохдур. Садәчә оларәг гаранлыг ишығын јохлуғудур. Јахуд, тутаг ки, Һејдәр Әлијев Азәрбајчан КП.МК-нын биринчи катиби оланда халгын, зәһмәткешләрин гајғысына галыр, онларын шикајәтләринә гулаг асыр, республикада мүәјјән дәрәчәдә гәнунларә әмәл едилирди. Мүстәгил Азәрбәјчанын президенти оландан сонра исә бүтүн бунлары унутду. Инди дејәк ки, әввәлләр хејири, сонра исә шәри тәчассүм етдирир, гәтијјән дүз олмаз. Садәчә оләраг, әввәл онун өзүнүн башы үстүндә ағалары варды, инди иса јохдур. Јәни, о вәхт о, мүәјјән дәрәчәдә хејирхаһ вә әдаләтли олмаға мәчбур иди.

Беләчә, VI әсрдә Азәрбәјчәндә доғулан, бурда өз дини дүнјакөрүшүнү формалашдыран, амма ону инкишаф етдирә билмәјән гәдим пејғәмбәримиз о вахт империја пајтахты олан Бәктријаја кетмиш, орада бир сырә ағыр сынаглардан сонра фарс һөкмдарларына тәсир едиб өз дининин тәнтәнәсини көрмүшдүр. Сонракы әсрләрдә хүсусән XVIII-XIX јүзилликләрдә Авропада јајылан, "Авеста" бир чох дилләрдә нәшр едилмишдир. Онун бир һиссәси Исмајыл Шәмсин тәрчүмәси илә Гафар Кәндли тәрәфиндән Азәрбајчан дилиндә нәшр едилмишдир.

НӘСИРӘДДИН ТУСИ

(1201-1274)

Азәрбајҹан шаирләрдән болса, алим вә философлар ҹәһәтдән о гәдәр дә варлы дејил. Оланлары да бөјүк Мирзә Фәтәли истисна олмагла (о да "Кәмалүддөвлә мәктублары"ны фарсҹа јазыб), һамысы јабанҹы дилләрдә јазыблар. Беләләриндән бири дә Насирәддин Тусидир. Доғулдуғу јер дәгиг мәлум олмаса да, һәр һалда Туси кими танылыр. Ҹанчлыјында һансы бир күнаһы сајәсиндәсә тутулуб Әләмут галасына салынмыш вә бурада нә аз, нә чох дүз 20 ил фәхри дустаг кими јашамалы олмушдур. Һәр һалда күнү пис кечмәјиб. Чүнки һәм охујуб өјрәниб, һәм дә хејли јазыб јаратмышдыр. Үсталик һәлә, о гәдәр чох гүввәси галыб ки, чыхандан сонра Азәрбајҹанын татар-монгол һөкмдары Һүлакунун сарајына кәтирилиб. Бу гүдрәтли һөкмдарын мәсләһәтчиси тәјин олунан Туси Бағдадын алынмасы вә хилафәтин сијаси һөкмранлығына сон гојулмасынын тәшәббүсчүсү вә иштиракчысы олмушдур.

Онун мәсләһәти илә Марағада бөјүк елм шәһәрҹији тәшкил олунмуш вә дүнја шөһрәтли рәсәдхана јарадылмышдыр. Дүнјанын һәр јериндән алимләр, ријазијјатчылар вә астрономлар бура кәлиб, елми јарадыҹылыгла мәшғул олмушлар. Тусинин зәһмәти илә Азәрбајҹан мүәјјән мүддәтә Јахын Шәргин елм мәркәзинә дөнмүшдү. Алимләрин дедијинә көрә, Тусинин 76-ја гәдәр әсәри вар. Әлјазмаларынын чоху бу күнә кими дүнјанын бир чох китабханаларында горунур. Бәзиләри бир нечә дәфә нәшр олунмушдур. О дөврүн бүтүн елмләрини әһатә едән бу әсәрләрин һәләлик Азәрбајҹан дилиндә "Әхлаги - Нәсири" адлы јалныз бирҹәси нәшр олунмушдур. Әсәри зәһмәткеш шәргшүнас Рәһим Султанов тәрҹүмә етмишдир.

Чох марағлы фикирләр вә мүддәаларла зәнкин олан бу әсәр көстәрир ки, Тусинин дикәр әсәрләриндә дә бу ҹүр әһәмијјәтини итирмәмиш мәтләбләр чохдур.

Туси дүнјада ән чох астроном кими танылыр. Чүнки онун тәртиб етдији улдуз каталогу вә "Зил Елхани" әсәри бу мәсәләләрә һәср олунмуш ән гәдим елми гајнагларындандыр.

Өмрүнүн ахырларында Бағдада кедән Туси орада да вәфат едиб Ҹами мәсҹидиндә дәфн олунмушдур.

ХАГАНИ

(1126-1199)

Бадии фәлсафи сөз сәррафлары Хаганијә "Мәналарын јарадычысы" ләгәбини верибләр. Амма, бир халгын ки, мин нәфәриндән биринин дә бу маналардан бәһраланмәк имканы јохдур, онларын на фајдасы. Биз әксар классикләримиз кими, Хаганини дә тәрчүмәдән охујуруг. Ширин тәрчүмәси исә неча дејәрлар, "сујун сујудур". Бизим классик шаир вә философларымыз елм вә әдәбијјәтымыз үчүн дә бир нөв "бешинчи кәлонна" ролуну ојнајыр. Јәни әслиндә бир нөв дүшмәнләримиза ишләјирләр.

Башга классик шаирләримиздән фәргли оларағ Хаганинин доғулдуғу вә вәфат етдији јер мәлумдур: Шамахы вә Тәбриз. Һәр икиси Азәрбајчандадыр.

Атасы Әли дүлкар иди вә оғлунун да онун санәтини давәм етдирмасини истајән ата илә оғул арасында мүбаһиса илләрлә давам едиб. Илһамлы шаир олдуғуну көрүб Ширваншаһлар сарајына дәвәт едибләр. Орада Маликшүара Әбүл-Үланын гызына евләниб. Лакин гајынатасы илә дә јола кетмајиб. Она көрә сајаһәта чыхыб, јахын Шарг өлкаләрини кәзиб. Лакин бу дәфә Ширваншаһ Ахситанла јола кетмајәрәк зиндана әтылыб. Сонра бурахылыб ата јурдуну тәрк етмајә мәчбур олуб. Табризә кәлиб вә орада да вәфат едиб.

Хагани һәр јердә өзүнү вә поезијасыны тәрифләјир. Лакин таәссүф ки, бу көзәллији вә дәринлији гејд етдијимиз кими охучулар чатинликләр һисс едир. Онун әсәрләри - газал, гәсидә, фахријјә, мәдһијјә, һәбсијјә, шикајәтнамә, рүбаи вә гитәләри Азәрбајчан дилинә тәрчүмәдә тәсирсиз вә ағыр охунур. Һәрчәнд ки, тәшбеһләри вә истираһәләри гејри-әди вә орижиналдыр. Лакин бир әз фикирлашиб көрүрсән ки, бу орижиналлыг да, тәрчүмә дә әсл көзәллик вә дәринликдән мәһрумдур.

Јолунда гылынчла өлдүрүлсәм мән,
Хошдур буну әкәр сән истәјирсән.
Ајағым онунчүн дәрдә дүшүб ки,
Ајрыла билмәјим бир даһа сәндән.

Јәни шаир демәк истәјир ки, ајағы она көрә хәстәдир вә тарпәнә билмир ки, о, јарындан ајрылмасын. Бу Хәгани дәринлијинә вә орижиналлығына нүмунә сајыла билән бир гитәдир. Анчаг көрүндүјү кими, тәрчүмәдә чох ади ва прозаикдир. Һәлә "мән", "истәјирсән", "сәндән" кими сонук гафијәләри демирик.

Јахуд башгә бир мисал. Севкилиси дәниздә кәмидә үзән шаир јазыр:

Гәрибә һал вардыр, онунла мәндә,
Јел мәним алимдә, јел алиндә јар.

Көрүндүјү кими, надәсә марәглыдыр. Амма албәттә, Низаминин "белим әјилиб, чүнки итмиш канчлијими ахтарырам" кими мә'наландырмалары илә мүгајисәдә гејри-тәбии вә бәсит көрүнүр.

Бүтүн бунлара бахмајараг, Хаганинин сонракы фарсдилли шаирләримиза тәсири шүбһәсиздир.

БӘҺМӘНЈАР

(993-1066)

Әбүлһәсән Бәһмәнјар Шәргдә бир-биринин ардынча доғулан нәһәнк мүтафаккүрләр дастәсинин нүмајәндәләриндандир. Вә биз да фәхр едирнк ки, Фәраби, Бируни, Ибн Синаларын чәркасинда бизим дә нүмајәндамиз вар. Бәһманјарын XI әсрин биринчи јарысында јашадығы бәрәдә, һәјаты һаггында тазкирәләрдә гәлан бир нечә кичик рәвәјатдән башга, һеч нә тапа билмирик. Һәмин рәвајәтдә бир јенијетмә оғланын Ибн Синанын хәһиши ила она од кәтирмаси нәгл олунур. Ибн Синән көрүр ки, оғлан өз ағпы илә овчуна торпаг төкүб үстүндә да көз гојуб кәтириб. Бу шөһрәтли философун чох хошуна кәлир ва ону өзүнә шакирд көтүрүр.

Бәһманјар оз мүәллими кими тәбии ки, Аристотел мәктәбинә мәнсуб философ иди ва әсәрларини араб дилиндә јазырды. О дөврда әрабчә јазмағы әлбаттә баша дүшмак олар. Бир тәрәфдән дилин имканлары бөјүк иди, икинчиси артыг бу дилдә занкин фәлсәфи сәрвәт варды вә нәһајәт әрабчә јазыланлары бүтүн әрәб дүнјасында һәм һакимлар, һәм дә философлар охујә билирдиләр. Бунә көрә Бәһманјар "Мәнтиг китабы", "Тәһсил китабы", "Мусиги китабы", "Варлығын мәртәбәләри", "Көзәллик вә хошбәхтлик китабы" кими фәлсәфи әсәрләрини әрәбчә јазыб фәлсәфә тарихинә дахил олмушдур.

Һәр шејин маһијјати вар вә демәли маһијјәт ила мөвчуд оланлар әртыг нәтичәдир. Бүтүн варлыг НӘТИЧӘЛӘРЛӘ долудур. Вә демәли һанчанса, каинат ејнијлә бу чүр СӘБӘБЛӘРЛӘ долу имиш.

Бәһмәнјарын әсәрлариндән артыг русча нәшр олунаны варса, Азәрбајчан һәлә бу наилијјәтлә өјүнә билмир. Вә һанчанса бу ишә киришәчәк адам бәлкә дә һеч дүнјаја кәлмәјиб.

НАДИР ШАҺ

(1688-1747)

Азәрбајчанын вә Иранын түрк шаһлары ичинда Шаһ Исмајылдан сонра ән гүдрәтли һөкмдар вә саркардә олан Надир шаһ талејинин драматизми вә фачиәвилији ила фәргләнир. Сада аиладән чыхыб өз ағлы, ирадәси вә маһарати илә Иранын шаһы дәрәчәсинә јүксалан вә өлкасинин әразисини ики дәфадан чох кенишландирарак, XVIII әсрин ахырында Һиндистаны диз чөкдүрән, Русија ва Түркијәни белә горхудан бу һөкмдар, дипломиатија вә дахили сијасәтдә нә гәдәр садәлөвһ вә сәриштәсиз иди. Франсыз тәдгигатчысы ва јазычысы Жан Кевр јазыр: "Надир дахилиндә на баш версәјди, үзүндә әксини тапарды. О кечә сарај адамлары Надирин үзүнү тутгун көранда титрәдиләр".

Веркиләрин чохлуғундан вә пулу өдәјә билмәјәчәјиндән (бәдбахт Надир бу гәдәр пулу вә гызылы нејнирмиш, мәлум дејил) Надирин гардашы оғлу, Систан һакими Әлигулу алачсызлыгдан гијафәсини дәјишиб јолда атлары бир-бири илә авәз едә-едә Гочана кедан Надирин далынча калиб Мәшһәда чатыр. Вә бурада Надир шаһын 4 шәхси алај башчыларыны чохлу гызыл ва Надирин бүтүн нәслинин көкүнүн касилачәји вәди ила онларын шаһы өлдүрмәк үчүн разылыгларыны алыр. Бу фәлакәтли суи-гәсд кечәсини Ж.Кевр усталыгла тасвир едир:

"Шам јемәјина һазырлашан Надир шаһа хабәр кәлир ки, јанына үст-башы тоз ичинда олан чапар кәлиб. Шаһ чапары габул едир, чапар мактубу она верир. Мәктубда хабәр верилирди ки, Әлигулуну Мәшһәддә көрүбләр. Бу иса о демәк иди ки, Әлигулу Надирә суи-гәсд һазырлајыр. Надир шаһ һәмин 4 шәхси алај башчыларына, јәни Әлигулунун суи-гәсди ичра етмәјә разы олдуғу адамлара үзүнү тутуб деди: Хаинләр, етдијиниз хәјанәтин муздуну овчунуза гојачағам. Һеч ким чынгырыны чыхартмады, һеч ким дә сорушмады ки, нијә бизи хәин адландырырсән. Онларын Надирин көзларина бела бахмаға чүрәтләри чатмады. Һамысы башыны ашағы дикмишди. Муса бәј, Салеһ бәј, Мәһаммәд бәј (суи-гәсди ичра едәчәк адамлар) даһшәт ичиндә идиләр. Онлара елә кәлди ки, Надир суи-гәсддән хабәрдардыр. Сүфрә архасында отурмуш шаһ исә, елә газабли иди ки, боғазындан тикә кечмади вә гаршысындә дајананлара деди: "Әкәр сабаһа гәдәр бу Әлигулу нәдүрүст тапылса, сизин тагсириниздән кечәрәм".

Бу сөздән сонра суи-гасдчиләра малум олур ки, шаһын онларын планларындан хабәри јохдур. Она көра раһат нәфәс алырлар. Анчаг билирләр ки, Әлигулу сәбаһа гәдәр тапылмаса, көзләри кор едиләчәк. Шаһын јанындан чыхыб елә һәмин кечә өз даһшатли планларыны һәјата кечирирләр. Суи-гәсдчиләрин бири Гочу бәј Әфшар Уруми Нәдир шаһын көзәтчиләринин башчысы иди. Бу дөрд адам көзәтчиләри маһәрәтлә алдадыр, кеча јарыдан кечмиш, сијирмәгылынч шаһын чадырына кириб өз даһшәтли әмәлләрини һәјата кечирирләр.

Беләликлә, Иранын вә Азәрбајчанын ән гүдрәтли һөкмдары чылыз, амма алачсызлыгдан чәсур олан дөрд јахын адамынын гурбаны олур. Әлбәттә Нәдир шаһ дәрин вә мүдрик һөкмдар дејилди. Веркиләри бу гәдәр артырмаға лүзум јох иди. Ән тәәччүблүсү иса гејд етдијимиз кими тамамилә садәлөвһ бир адамды. О гәдәр садәлөвһ иди ки, өз шәхси кешикчисинә белә ону едам етдирәчәјини билдирирди. Јери кәлмишкән, гејд едәк ки, Ағамәһәммәд шаһ Гачар да ејни ссенаринин гурбаны олмушдур.

МИРЗӘ ШӘФИ

(1806-1852)

1846-чы илдә Фридрих Боденштедтә бағышладығы шер дафтариндан Мирзә Шәфи Вазеһ аслинда, һеч на газанмады вә Боденштедтин намардлији учбатындан онун ады тамамила реал мәзмунуну итириб, рамзи бир мәна алды. Иш о јерә чатды ки, һатта вәтәниндә белә, башыбәла адабијјатчылар онун јарадычылығына шүбһә етдиләр. Алманлар иса асримизин 20-чи илләриндан Мирзә Шәфи нағмәләрини Боденштедт имзасы илә чап етдирмәни дајандырдылар.

Ф.Боденштедтин Мирзә Шәфи һаггында хатирәләриндан үч ситат катирак.

Боденштедт 1853-чү илдә Берлиндә нәшр олунмуш "Шәргдә мин бир күн" китабында Мирзә Шәфи һаггында белә јазыр: "О, һајат көзалликларинин нада олдуғуну чох көзал билсә да, башгаларынын хошбәхтлијинә һәсәдсиз бахырды".

Ајдындыр ки, севкисиндан, иш, һатта јашајыш јериндан белә маһрум олан бир адамын башгаларынын хошбахтлијинә һәсәдсиз бахмасы үчүн нә гадәр бөјүклүк, сағлам дүшүнчә, јүксак ағыл ва күчлү ирадә лазымдыр.

Боденштедт даһа сонрә јазыр: "Һајатда бу гадәр аз тәләбәты олан икинчи белә бир адама мән даһа һеч вахт раст калмәдим".

Инсан јалныз һиссләри үзәриндә һөкмран оланда, дүнјә немәтләринин јохлуғуну бу дарәчәдә сакитчә гаршылајыб һәсадсиз вә ағрысыз јашәја билар.

Вә нәһајат, китабынын башга бир јериндә шәһәри казаркан Мирзә Шәфини Тифлисин һансы бир даланындаса, хошбахт бир анда, севкилиси Һафизәјә үрәјини ачанда көрән Боденштедт јазыр: "Мән дајандым, гулағыма таныш сәс калди. Таныдым. Бу, Мирзә Шәфинин саси иди. Мән онун мәхмәр кафтаныны вә козәлинин зәриф донуну да кордүм. СӘН өзүнү евин кәлкәсиндә көрүнмәз зәнн едирдин, әнчаг мән сани көрүрдүм ва мән һамин мәнзәрәни һеч вахт унутмајачағам, еј мүдрик инсан!"

Бәли, тәле ким нәјә чан атырса, кеч-тез, әз мүддәтә да олса она говушмаг имкәны верир ва үрәјимиз аз да олса тасалли тапыр ки, көзаллији бу гадәр гүдрәтлә тәрәннүм едән бир инсанын өз идеалына, өз севкисина говушмаг имканы да олуб.

Бүтүн јухарыда дејиланлари јазандан сонрә Боденштедтин Мирзә Шәфинин өлүмүндән 20 ил сонрә тәләбәләринә өзүнүн Мирзә Шәфи чағырылмасына нечә ичазә вердијини анламаг һәттә мәним кими скептик үчүн дә чатиндир.

МИРЗӘ КАЗЫМ БӘЈ

(1802-1870)

Башга халг ичиндә ассимилјасија олмуш шәхсләрин бөјүк ва сағалмаз мәрәзи олур: адыны гәбул етдикләри халгын фәнатикчәсинә пәрәстишкәрына чеврилирләр. Рус тәбәәлијини гәбул едиб, әсәрләри вә педогожи фәалијјәти илә рус шәргшүнаслығынын патриархы дәрәчәсинә јүксәлән Мәһәммәд Әли Мирзә Казым бәј дә бу хәстәлијә тутулмушду. Дәрбәнддә Шејхүлислам Һачы Гәсымын аиләсиндә тәлим вә тәрбијә алан бу чаван Һәштәрхана сүркүн едилән атасынын јанына кәләндән сонра бирдән-бирә... мүсәлманлыгдан имтина едиб христианлығы гәбул етди вә бирдән-бирә һәтта адыны да дәјишиб Александр олду. Кәләчәк тарихчи вә дилчини бу гејри-ади аддымы атмаға нә мәчбур етмишди? Бөјүк Мирзә Фәтәлинин "нухулулар" адландырдығы ачкөзлүк, јалтаглыг, шәрәфсизлик, гудурғанлыг вә шүурсузлуг мүһитими? Јахуд јалныз бу јоллә дүнјанын ән шовинист өлкәси олан Русијада шөһрәт вә мәнсәбә чатмағын мүмкүн олачағыны дүшүнән сојуг һагг-һесабламы? Һәр һалда Александр Мирзә Казым бәј сон нәтичәдә мәгсәдина чата билмәди. Јалныз Казан, сонра исә Петербург университетләриндә профессор ва нәһајәт Русија Елмләр Академијасынын мүхбир үзвлүјүнәдәк јүксәлә билди. Руслар бүтүн милләтларин нүмајәндәләрини чох асанлыгла бу мәнсәблә шәрәфләндирдикләри һалдә (һәтта онларын өз милли дөвләтләринин јарадычылары олдуғуну инкар едәнләрин белә) дүнәнки Азәрбајчан түркүнү һадсиз хидмәтләринә бахмајараг, пилләкәнин јарысындә гојдулар.

Әсәрләринә кәлдикдә исә, әлбәттә онларын һеч бириндә, мәсәлән, Мирзә Фәтәлинин "Кәмалүддөвлә мәктублары"нда вә мәгаләләриндә олан нечә дејәрләр, "блеск" јохдур. Үмумијјәтлә, бүтүн әсәрләриндә рус ағаларына хош кәлмәк мејли ачыг-әшкәр һисс олунур. Бу исә бизим дәјишмәз вә позулмаз милли бәләмыздыр. Рус алим вә тәрихчиләринин бөјүк әксәријјәти рус тәбиәтиндәки мүтилији көрүб тәнгид етдикләри һалда, Казым бәј һеч бир лүзум олмадан бунун әксини иддиә едиб дөнә-дөнә рус халгыны бөјүк, әзәмәтли, азәдлыгсевәр халг адләндырмыш, белә бир халгын бөјүк кәләчәји олдуғуну, јәни ону азад вә фираван бир кәләчәк көзләдијини иддиа етмишди.

Әсәрләринин чоху әһәмијјәтини итирән Казым бәјин јалныз Шејх Шамил вә Мүридизм һаггындә мәгаләләри вә Иранда Бабиләр һәрәкатынә һәср олунан әсәри мүәјјән мараг кәсб едир. Үмумијјәтлә, мәним үчүн онун "Ујғурлар һаггында" мәгаләси вә 1600-чү илдә Һәштарханын әлынмәсынә һәср олунмуш әсәси даһа чох әһәмијјәтлидир. Һәрчәнд ки, бурада да мүәллиф һәр јердә өз миллатинин характеринә ујғун оләрәг, рус ишғалына һагг газандырыр.

ПИШӘВӘРИ

(1892-1947)

Ҹәнуби Азәрбајҹана бу күн сијаси хадимләр, сијаси мүтафәккирләр вә һамыдан даһа әртыг азадлыг мүҹаһидләри лазымдыр. Шаирләр болдур, таҹирләр нә гәдәр десән, азадлыг вә мүстәгиллик мүҹаһидләри исә јох дәрәҹәсиндадир. Доғрудур, иртиҹа күчлү, мүгавимәт амансыздыр. Амма һагг көз габағындадыр. 30 милјонлуг халгын адı, варлығы дүнја үчүн јох кимидир. Фәдакарсызлыг, милли һејсијјәтсизлик, горхаглыг, конформизм 30 милјонлуг халгы СИЈАСИ ХАММАЛА дөндәриб.

Сәттәрхан кими Сејид Ҹәфәр Пишәвәрини дә Бакынын ингилаби мүһити һазырламышды. Мирзә Фәтәли, Сабир, Мирзә Ҹәлил мәктәбиндә јетишән Пишавәри совет ордусунун Рза хан режимини ифлас етмәси нәтиҹәсиндә јарадылан шәраитдән истифадә едәрәк, Ҹәнуби Азәрбајҹанын мухтаријјәтини елан етди. Сосиализми идеоложи әсас көтүрүб шималлы кадрларын комәји илә республика структурларыны јарадан Пишавәри, ола биләҹәк ән пис нәтиҹәни фикирләшиб она һазырлашмаг, илк нөвбәдә јалныз вә јалныз бүтүн халгы сәфәрбәр едиб, силаһландырыб кәләҹәк дөјүшләрә һазырламаг әвәзинә Сталинә вә совет ордусунун көмәјинә бел бағлајыб икинҹи дәрәҹәли проблемләрин һәллинә киришди. Нәтиҹәдә орду чәкилиб кедән кими Азәрбајҹанын дахилиндәки сатгынларла Ирандакы азәрбајҹанлылар, гашгајлар, афшарләр кәнч республикаја һүҹум етдиләр вә мүгавимәтә һазыр олмајан јүз минләрлә вәтәнпәрвәри гырдылар.

Бу гәдәр амансызлығы көзләмәјән халг сечмә, кәнч вә күчлү нүсхаларындән, ән башлыҹасы исә әзадлыг вә мүстәгиллик идејаларынын дашыјыҹыларындан мәһрум олду. Беләликлә, Пишәвәри әмәлләринин нечә пуч едилдијинин шаһиди кими совет Азәрбајҹанына пәнаһ кәтирмәјә мәҹбур олду. О, Сталинә мәктуб јазыб ону Ҹәнуби Азәрбајҹанын милли азадлыг һәрәкатына гаршы намәрдликдә тәнәләди. Сталин дә ҹаваб мәктубунда буну ҹәнубда ингилаби ситуасијәнын јетишмәмәси илә әсасландырды.

Пишәвәри артыг лүзумсуз иди вә онун мөвҹудлуғу совет режиминә мане олурду. Она көрә шанлы КГБ-миз ермениләрин васитәсилә ону гәзаја уғрадыб, арадан көтүрдү. Лакин 1946-чы илдән бәри артыг Хијабани вә Пишәвәри идејалары сијаси реаллыг кими инадла өз һәллини көзләјир. Вә Иран режими һакимијјәт башында кимләр олурса-олсун, ондан оддан горхан кими горхур. Бу аномалија нә вахтаҹан дәвам едәҹәк, һеч ким билмир.

ФӘТӘЛИ ХАН ХОЈСКИ

(1875-1920)

Бөјүк шәхсијјәтләр надир һалларда өзләриндән сонра дәјәрсиз өвладләр гојурләр. Әлбәттә, бурада атанын характери әсас рол ојнајыр. Лакин һәтта оғланлары да даһи олмасалар белә, даһинин өвладлары кими сон дәрәчә мараглы вә уникалдырлар. Фәтәли атасы кими һарб мејданларынын кенералы олмаса да, сијасәт мејданынын асы олдуғу шәксиздир. Онун бәбасы Чәфәргулу хан Иран шаһы Фәтәли шаһла вурушмушду. Лакин гүввәләр гејри-бәрабәр олдуғуна көрә о көчүб Шәкијә кәлмиш вә бу вилајәтин ханы олмушду. Белә нәсилдә доғулән Фәтәли хан әввалчә Кәнчә кимназијасыны, 1901-чи илдә исә Москва Дөвләт Университетинин һүгуг факүлтәсини битириб, бир мүддәт Күрчүстанын мүхтәлиф шәһәрләриндә мүстантиг, прокурор мүавини ишләмишдир. 1907-чи илдә Јелизаветпол губернијасындан Дөвләт Думасына депутат сечилән Фәтәли хан бурада 17-чи илә кими мүсалман фраксијасынын үзвү кими һәм өз халгынын, һәм дә үмумрусија мүсәлман халгларынын хејринә гызғын фәалијјәт көстәрмишдир. Лакин јалныз Азәрбајчан Демократик Республикасынын јарадылмасындан сонрә Фәтәли ханын сијаси гүдрәти үзә чыхды. Милли дөвләтин Назирләр Шурасынын илк садри, јәни, илк һөкумәт башчысы сечилмәси Фәтәли ханын сијаси калибрасынын тасдиги иди. Үмумијјәтлә, ортада Мәммад Әмин Рәсулзадә, сағда вә солда Әлимәрдан бәј Топчубашов ва Фәтәли хан Хојски үч нәһәнк кими илк Азәрбајчан дөвләтини өз чијинләриндә сахлајырды. Лакин онлар тәк дејилдиләр. Онлара арха олан ејни дәрәчәдә гүдрәтли шәхсијјәтләр - Нәсиб бәј Јусифбәјли, Сәмәд бәј Меһмандаров вә башгалары кими бүтөв бир сијаси хадимләр плејәдәсы варды. Онлар да Үзејир бәј, Мирзә Чәлил, Әһмәд бәј Ағајев, Әлибәј Һүсејнзадә, Чејһун бәј кими сијаси мүтәфаккирләрин дүһасындан бәһрәләнмишдиләр. Бу адамларын сијаси мәнтиги илә нәинки Русија, һәтта Инкилтәрә, Алманија, Франса кими өлкәләрин дөвләт вә сијаси хадимләри дә һесәбләшырдылар.

Фәтәли ханын гысамүддәтли, амма чох уғурлу харичи сијасәтинин тәсдиги кими онун Русија болшевик һөкумәтини кенерал Деникинә гаршы әмәкдашлығә даир далбадал тәклифинә рәдд чавабы вермәсидир. Чүнки Фәтәли хан бу тәклифләрин архасында нә кизләндијини јахшы билирди, чүнки Русијә илә һәр һансы сәзиш мүстәгилллијә әлвидә демәкди.

Азәрбајчанда болшевик чевирилишиндән сонра чох мәрәглы вә ибрәтәмиздир ки, милли сијаси вә һарби хадимләримизин чохуну шанлы "ЧК"мыз, јердә галанларыны да ерманиләр күлләдиләр. Елә дә, Фәтәли ханы Тифлисдә ерманиләр архадан күлләбаран етдиләр.

Беләликлә, Азәрбајчан тәк-тәк истиснәләр олмагла, шәрәфсизлик дөврү үчүн тәмизләнди.

ҺҮСЕЈНГУЛУ ХАН

(XVIII-XIX əср)

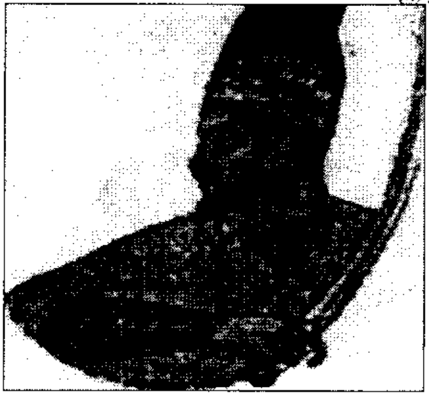

Һүсејнгулу ханын асли да əксар Гүзеј Азəрбајҹан ханлары кими Ҹəнуби Азəрбајҹандан иди. Вə бу бир һагигатдир ки, күнејли гардашларымыз өз һакимијјəтлəрини даһа инадкарлыгла мүдафиə едирлəр. Һүсејнгулу хан 1805-ҹи илдəн 1828-ҹи илə кими 5 рус команданы - 5 рус кенералы илə мүбаризə апармышдыр. 23 ил өзүндəн јүз гат үстүн олан гүввəлəрə мүгавимəт, тарихдə уникал һадисəдир.

Канчə мүвəффəгијјəтиндəн сонра сəрмəст олан кенерал Сисианов бир һамлə илə Иреванны алачағыны занн едирди. Анҹаг онун бир неҹə ајлыг гудуз һəмлəлəрини ирəванлылар мəтанəтлə дəф етдикдəн сонра чар ордусу рүсвај олмуш кенералыны дəјишмəли олду. Бу дəфə граф вə кенерал Гудович бөјүк гүввə илə Иреван үзəринə һүҹумə кечди. Бундан əввəл о, мүдафиəсиз Нахчыванı ишғал етмишди. Дады ағзында галан кенерал јенə асанлыгла уғур газанаҹағыны занн едирди. Амма галаја бир-биринин далынҹа һəмлəлəрин, уғурсуз вə сајсыз топ атəшлəринин фајдасыз олдуғуну көрүб, ону кенерал Тормосовла əвəз етдилəр. Арада Һүсејнгулу хан халвəти галаны тəрк едиб маһалы кəнд-кəнд кəзиб јени ҹəванлар топлајырды. Тормосовун да уғурсузлуға дүчар олдуғуну көрəн I Николај бу дəфə гала үзəринə амансызлығы илə шөһрəт газанмыш машһур кенерал Паскевичи көндəрди. Паскевич əввəлҹə шəһəри узун вə амансыз артиллерија атəшлəринə тутду. Галада саламат ев галмамышды. Күчəлəрдə галаг-галаг јығылмыш мејидлəри басдырмаға имкан јох иди. Нəһајəт, шəһəр демəк олар ки, кишисиз галанда, Паскевичин гошунлары галаја дахил олду. Анҹаг нə гəдəр ахтардыларса, Һүсејнгулу ханы тапа билмəдилəр.

Белəликлə, Иреван Азəрбајҹан түрклəринин Загафгазијада чар ишғалчыларына мүгавимəт көстəрдији сон гала олду.

САДЫГ ХАН

(?-1813)

Гоншу етносларын гүввәси тәхминән ејни оланда онлар арасында ја стабиллик олур, ја да арды-арасы касилмәјән мүбаризә кедир. Иранла Түркијәни, Франса илә Испанија вә ја Инкилтәрәни буна мисал кәстәрмәк олар. Бир өлкәнин ишғалы илә сијаси вә һәрби гүввәләрин бәрабәрсизлији шәраитиндә мүмкүндүр. Азәрбајчан торпагларынын гоншу Ерменистан вә Күрчүстана "бағышланан" һиссәләри исә бир тәрәфдән русларын тәзјиги вә һимәјәдәрлығы, дикәр тәрәфдән исә башчыларымызын ирадәсизлији вә гәтијјәтсизлији нәтичәсиндә мүмкүн олмушду.

XIX әсрдә гоншуларындан гат-гат артыг чанлы гүввәси, һәрби сәнаје вә игтисади потенсиалы олан Русија Гафгазы вә Орта Асијаны, демәк олар ки, мүгавиматсиз истила етди. Јалныз Шимали Гафгазын әзсајлы халглары вә тәкә түркмәнләр мүәјјән мүгавимәт кәстәрирдиләр.

Бунунла беле, Русија-Азәрбајчан мүнасибәтләри тарихинин кичик дә олса, бир нечә парлаг сәһифәси вар. Белә сәһифәләрдән бири 1813-чү илин јанварында Ләнкәрәндә јазылыб. Ләнкәрән галасынын о заман 20 мин мүдафиәчиси вар иди. Иран вәлиәһди Аббас Мирзәнин Талыш ханлығынын мүдафиәси үчүн јалныз бунә күчү чатырды. Гала мүдафиәчиләринин башында адындан башга һеч нә малум олмајан Садыг хан адлы бир забит дурурду. Галаны алмаға исә бөјүк орду вә азғын кенерал Котлјаревскинин өзү көндәрилмишди. Кенерал әввәлчә, галанын таслим олунмасыны тәләб едиб һәдә-горху кәлди. Бундан бир шеј чыхмадығыны көрүб, шиддәтли топ атәшинә башлады. Вә бу атәшләрдән сонра диварлара доғру нәрдиванларла һәмләјә кечди. Јүзләрлә, бәлкә дә минләрлә русун мејиди дивар дибиндә галанды. Буну көрән Котлјаревски јенидән диварлары вә галаны топ атәшинә тутараг ордусуна јенидән һәмләјә кечмәк әмрини верди. Гала диварлары уғрунда өлүм-дирим мүбаризәси башланды. Нәһајәт, кечә јары 20 минлик гәһраман корпус сон нәфәринә кими гырылыб галандан сонра руслар ичәри дахил олдулар. Гала алынды, Садыг хан күллә вә ханчәр јараларындан сонра танынмаз олмушдуму, јохса мејити мејитләр ичиндә итдими, һеч ким билмәди. Лакин гәләбә Котлјаревскија да чох баһа баша кәлди. Кенерал башындан алдығы күлләдән өмүрлүк ифлич вә јарыадам олду. Амма ону Петербургда гәһрәман кими гаршылајыб Русијанын ән јүксәк дөјүш орденләри илә тәлтиф вә үстәлик губернатор тәјин етдиләр. Машһур шаир вә "азадлыг ашиги" Александр Пушкин исә онун һаггында поема јазды.

"О, Котлјаревски, бич Кавказа!"

Садыг ханын исә адыны һәтта мүстәгил Азәрбајчанда белә бир-ики тарихчидән башга һеч ким билмир. Чүнки һәлә дә Ленин, Сталин, Киров һаггында поемалар јазмагла мәшғулуг. Ашыгларымыз да "өлкәмизин көһнә гәһрәманы, јаша јолдаш Ворошилов" дејиб, охумаг һәсратиндәдирләр.

ЗИЈА БҮНЈАДОВ

(1923-1997)

Философларын, тарихчиләрин сајына көрә, Азәрбајҹан дүнјада бәлкә дә ән гәбагчыл јерләрдән бирини тутур. Мәһсулдарлығa, мәһсулун фајдалылығына калдикда иса...

Нечә-нечә елмләр докторлары вар ки, диссертасијаларындан ва бир-ики план ишиндән бәшга ортада һеч нәләри јохдур. Азәрбајҹан тарихчилијиндә киминсә Авропа өлкәләриндә, Русијада, Күрҹүстанда олдуғу кими бир мүәллифин 5 вә ја 10 ҹилдлик тәдгигат јазмасы ағласығмаздыр. Бирҹә Зија Бүнјадов иди ки, 3 бөјүк вә дајәрли монографија мүәллифидир. Ајры-ајры мөвзуларда мәгалә, өн сөз вә мәрузәләринә кәлдикдә исә, З.Бүнјадовла рәгабәт апараҹаг тарихчимиз јохдур.

Онун Албан тарихинә, сәлчугларын вә Ҹәләләддин Мәнкбурнун тарихиндән бәһс едән бөјүк мәнбәләрин рус дилинә тәрҹүмәсини дә нәзәрә алсәг, З.Бүнјәдовун Азәрбајҹан тарих елми үчүн нечә әвәзедилмәз шәхсијјәт олдуғуну тәсаввүр етмак чәтин олмаз. Сон 25 илдә Азәрбајҹан тарихчилијиндә елә бир мөвзу ва тәдгигат јох иди ки, бу бөјүк алимин мәраг даирәсиндән вә гәләминдән кәнарда галсын. О, тарих ва шәргшүнаслыг институтларынын дөјүнән үрәји иди.

З.Бүнјадов хүсусилә сон 10 илдә Азәрбајҹанын сијаси һәјат бурулғанынын да мәркәзиндә иди. Хејринә вә зәрәринә ола биләҹәјиндән асылы олмајәрәг, 1988-чи илдән бәри Азәрбајҹанын ојанышында истәр јығынҹаг, истәрсә дә митингләрдә ән ҹәсәрәтли рол ојнәјанлардан бири иди. Онун шанлы КГБ-мизин һәлә "мәнәм-мәнәм" дејән вәхтларында Азадлыг мејданындакы митингләрдә дөнә-дөнә "КГБ-дә 20 ермәни фәәлијјәтдәдир" дејән кур сәси һәлә дә гулагларымдадыр. О замән буну демәк аслән үрәји истәјирди вә һәмин 20 ермәнинин кәнар едилмәсинин сәбәби елә З.Бүнјадовун чыхышлары олду.

З.Бүнјәдов милли мәнафе вә һәгигәт кәләндә дост-дүшмәнә фәрг гојан дејилди.

О, һәлә узун илләр јашајыб-јарада биләрди, һәлә енержиси түкәнмәз иди. Сијаси хадимләрин чоху мәһз онун горхусу сәјәсиндә чох вахт азғынлыг едә билмирдиләр. О, өз ад-санына вә күчүнә чох инанырды вә бу инам да онун ахырына чыхды. О, гүввәсини дүз һесабләмады.

ӘЛИМӘРДАН БӘЈ ТОПЧУБАШОВ

(1865-1934)

1888-чи илдә Петербург Университетинин һүгуг факүлтәсини әлә гиjмәтләрлә битирән Әлимәрдан бәj Топчубашовун үзүнә Аврол ва Америка галыләры ачыг икан, ону вәтән маһәббәтиндан башга һансы чазибә Бакыја гајытмаға мәчбур едә биларди? Сабир вә Мирзә Чәлил јарадычылығы о дөврда да һәјатымызын индикиндән чох аз фаргләндијини сүбут едирсә, Әлимәрдан бајин Бакыја дөнүшүнү фәдакарлыг адландырмаг олар.

26 јашлы кәнч Бакыја калир вә бир чох илләр һүгуг вә әдлијјә саһасиндә фаалијјәт көстарир. 1898-чи илдә Һ.З.Тағыјевин популјар "Каспи" газетини сатын алыб, ону Әлимардан бәјә ва Әһмад бај Ағајева тапшырмасы, үмумијјәтлә, Азәрбајчан ичтимаи һајатында бөјүк һадисә иди.

Әлимәрдан бәј 1905-чи илдә Нижни Новгородда ачылан Үмумрусија Мусалманлары Гурултајынын сәдри сечилди.

Бир ил сонра Петербургда ачылан икинчи белә гурултајын сәдрлији да она тапшырылды. Тәсәввүр един ки, Крым татарлары, Өзбәкистан, Газахыстан, Түркманистан, Тачикистан, Гырғызыстан, Сибир, Башгырд ва Казан татарлары ва бөјүк-бөјүк әразиләрин мүсәлманларынын гурултајына о дөврун тәбиринчә десак, маһз "Азарбәјчан татары" рәһбарлик етмишди.

Рус империјасынын биринчи дағылышындан сонра илк Азарбајчан мүстагил республикасы заманы Әлимардан бәј Топчубашов аввалчә парламентин садри, сонра иса харичи ишлар назири сечилмишди. 1919-чу илда Азарбајчанын кәркин сијаси вәзијјатинда Әлимардан бәј Парис Версал сүлһ конфрансында иштирак етмаклә, кәнч республиканын варлығыны бүтүн дүнјаја тасдиг етдира билмишди.

Һаттә о вахт Инкилтәрәнин харичи ишлар назири мәһз Әлимәрдан бәј, Фәтәли Хан Хојски, Маммәд Әмин Рәсулзада кимиларлә тәмаспарындан сонра јазмышды ки, бу шәхсијјатлар нәинки кичик Азарбајчана, һатта ән бојүк Авропа дөвләтларина рәһбәрлик етмәјә гадирдирлар. Тәассүф ки, бу чүр шәхсијјәтләримизи јыртычы коммунистләр вә онларын башкәсәнләри ја вәтәндән дидәркин салдылар, ја да сүркүнләрдә чүрүтдүләр.

НӘРИМАН НӘРИМАНОВ

(1870-1925)

Үмумиjјәтлә бүтүн ишғал олунан өлкәләрдә олдуғу кими Азәрбаjҹанда да апрел чеврилишиндән сонра сиjаси лидерләрә бөjүк еһтиjаҹ варды. Ниjә? Тәсәввүр един ки, гулдурлар мүхтәлиф баһанәләрлә бөjүк вә занкин бир ева сохулурлар. Онлар гапыда вә ичәридә танынмыш вә күчлү ев jиjәсини көрәрләрсә, әлбәттә, өзләрини таланчы кими апара билмәjәҹәк, jалныз даш-гашы вә башга өзләри үчүн ән зәрури шеjләри jығышдырмагла кифаjәтләнәҹәкләр. Болшевикләр, Киров, ЧК, ермәнилар 20-чи илин маjында Азәрбаjҹаны забт едәндә өлкә демәк олар ки, саһибсиз иди. Бирҹә Н.Нәриманов вәр иди. Она олан тәзjигләр, мүбаризәнин әкс тәрәфиндә оланлар чох күчлү иди. Өлкәнин бағрына санчылмыш ханчәрлар чох дәринә кетмишди. Бүтүн бунлара бахмаjараг Нәриманов ирдасизлик, гәтиjјәтсизлик көстәриб, Ленин вә микоjанләрын тәзjигләринә күзәштә кетди. Зәнкәзуру ермәниләрә, 5 раjонумузу күрҹүләрә, Дәрбәнди иса Русиjәjә (Дағыстана) күзәштә кетди. Әлбәттә, бунлар бағышланмаз күнаһдыр. Доғрудур, гејд етдиjмиз кими, Нәриманов диварә сыхылмышды. Ону һар тәрәфдән зәһәрләjир, мәнканаjә алыб әзирдиләр. Лакин бунлар бу гәдар торпагларын пајланмасына һагг газандыра билмәз. Бир иш дә вар ки, һәтта Гарәбағ вә башга әразилар дә кедә биләрди. Нәриманов Ленинә, онун октjабрдан чох-чох әввәлләр Русиjә халгларына верәҹәjи мүстәгиллик ва'дларинә инанырды. Һәтта Орджоникидзеjә дә инанырды. Үмумиjјәтлә, инәнмаг ләjагәт вә нәҹиблик әламәтидир. Ләкин сиjасәт меjданында ону бәшга чүр - мәjмаглыг адландырырлар.

Нариманов Ленинә архаланыб Сталинин әлеjһинә кетди вә еlә бунун да гурбаны олду. Ленин өлән кими Сталин Орджоникидзенин алиjлә ону гәһва ила заһәрләдиб өлдүртдү. Бундан сонра ермәниләр сел кими Азәрбаjҹанын идарә вә хүсусилә инзибати-ҹәза органларына долушдулар. Вә 1990-чы илә гәдәр башда дурәнларымызын козлари габағында ва разылығы илә ардычыл олараг хәлгымызын jахшы оғулләрына диван түтдулар.

Нәриманов бәдии әсәрләриндә бөjүк мәарифчилик иши корсә дә, сиjаси узагкоранлик етмирди. 1918-чи илин гырғыныны көрә-көра "Баһадур ва Сона" романы илә азәрбаjҹанлылары ермәниләр арасында достлуға чағырырды. Һәрчәнд ки, гәһрәманлары әсәрин ахырында барышмәз антогонизмин гурбаны олурләр.

АББАС МИРЗӘ

(1789-1833)

Һиндистан вә ја Чәнуби Африка Республикасынын инкилисләр тәрәфиндән ишғалы һәмин өлка халгларынын фираванлығы вә тәрәггисинин раһни, Азәрбајчанын ва бәшга өлкаләрин русләрын мүстамлакасинә чеврилмәси исә бадбәхтлик олду. Өзлари бәдбәхт ва кәла олән руслар өзкәләрина нә вера билардиләр? Буну Иран һөкмдары Фәтәли шаһын вәлиәһди Аббас Мирзә јахшы билирди. Бунә көрә о, сон нәфәсинә кими өзүндән јүз дәфә күчлү дүшман илә вурушду.

Аббас Мирзанин вәхтында Иран нә күндә иди. Сәнәје јох, тәсәррүфат бәрбад, техника, хүсусилә һарби техникә сыфыр... Русија исә... О вәхт дә индики кими дөвләт кәлиринин чох һиссәсини ордуја вә һәрби сәнајеја ајырырды. Рус чаризми јени-јени торпаглар ишғал етмәкдән бәшгә һеч нә билмирди. Һәрби сәнаје әсәсән модернлашдирилән топлардән ва нөв-нөв атычы силаһлардан ибарәт иди. Иран исә әлбәттә бунләры харичдән алырды. Гошунә кәлдикдә иса һәрби тәчһизаты олмајән, нечә кәлди гидәләнан вә ајларла мааш алә билмәјән әјағы чәрыглы әскәр вә забитләрдан нә данышасән. Галырды, бирчә гуру ентузиазм.

Аббәс Мирза јыртычы рус кенералләры Јермолов вә Паскевичләрлә, һатта атасынын ирәдәсинин әлејһинә оларәг вурушурду. Рус һәрбчиләринин вә һәрб тарихчиләринин өзләри белә онун һаггында һөрмәтлә дәнышырдылар. Әлбәттә, Фәтәли шаһ истәсәјди, Русијанын ишғәлчылыг әмәлләриндән нараһат олан Авропә өлкәләринә көмәк үчүн әл узатсајды, өлкәсинин мадди вә мәнәви гүввәләрини сәфәрбәр етсәјди, јәгин ки, Азәрбачәны горуја биләрди. Аммә јүзләрлә арвәды олан шаһы һәрәмханасы дәһә чох мараглăндырырды, нәинки гузеј Азәрбајчан ханлыглары. Үстәлик һамин гузеј Азәрбајчан ханлыгларынын өзләри дә русләрә мүтәшәккил вә јекдил мүгавимәт көстәрмәдиләр. Һәрә өз вилајәтини горујур, гоншусунун фачиәсинә ләззәтлә бахырды.

Беләликлә, рус кенераллары јени-јени гүввәләр һесәбынә һеч бир еһтијаты олмајан Аббас Мирзә ордусуну тагәтдән салыб мүгавимәтини гырдылар. Вә Аразы кечиб Әрдәбилә кими кәлдиләр. Иран әлачсыз галыб Азәрбајчанын икијә бөлүнмәсинә разы олду вә Түркмәнчај мүгавиләсинә көрә һөнкүр-һөнкүр ағлајан гејрәтли Аббәс Мирзә бу дәрдә дөзә билмәјиб, еркән јашында икән өлдү.

ҸӘФӘР ҸАББАРЛЫ

(1899-1934)

Бөјүк истеʼдадлар һәмишә чох әлверишсиз заман вә шәраитдә доғулурлар. Буну һәлә Рома тарихчиси Салјусти гејд етмишди. Сәбәбини изаһ етмәк чәтин олсә дә, фактдыр вә дәһинин һәрәдә доғулмасы дә сирдир. Үмумијјәтлә, даһиләр ән көзланилмәз аиләдә доғулмағы "хошлајырлар". Сәнәткар аиләсиндә надир һалларда бөјүк сәнәткәр јетишир.Ч.Ҹаббарлынын Бакынын Хызы кәндиндә, өзү дә садә вә јохсул көмүрчү аиләсиндә доғулдуғуну охумаг мәнә ушаглыгдән ләззәт верәрди.

Бөјүк истедад өзү илә өз мөвзуларыны вә үслубуну кәтирир. Әлбәттә, Ч.Ҹаббәрлы дә шердә Сәбирин, драмләрындә Мирзә Фәтәлинин тәсирини һисс етмәмиш олмајыб. Аммә бу тәсир өтәридир. Онун шерләриндә дә, һекајәләриндә дә вә нәһајәт пјесләриндә дә романтик реализм әсәсдыр. Хүсусилә, тарихи пјесләри "Нәсирәддин шаһ" вә "Од кәлини"ндә бу үсул ајдын назәра чарпыр. "Севил", "Алмәз" ва "Јәшәр" кими чох сәрт реалист әсәрләриндә гәһрәманлар нағылләрдә олдуғу кими јалныз сон әндә һагигәт вә әдаләтин гәләбәси нәтиҹәсиндә хилас олурлар. Әслиндә бу ҹүр сонлуг драматургун горхунҹ совет диктатура режиминә күзашти иди.

Чохлары бу күн совет сосиалист режиминин сүгутундән сонра Ч.Ҹәббарлыны бир сәнәткар кими тамамилә олмаса да, чох дәрәҹәдә ифласа уғрајаҹағыны дүшүнүр вә иддиә едирләр. Амма һәмин әсәрләри диггәтлә охујанлар орадакы һәјат реализминин муәллиф идејасындән күҹлү олдуғуну һисс етмәјә билмәзләр. Әкәр бәднәм социализм тәләбләри чәрчивасиндә јазылан "Севил", "Алмаз", "Јәшар" вә "1905-ҹи илдә" пјесләри бу күн башга тракттофкә илә тәмашәја гојулса, бу ачыг-ашкар көрүнәр.

Ч.Ҹаббарлы Үзејир бәј кими халгы театра ахыб кәлмәјә мәҹбур едирди. Онун бу јахынләрдә нәшр олунмуш чохлу јени әсәрләри сүбут едир ки, Ҹафәр бир күн режимин дағылаҹағыны да һисс едирмиш.

Беләликлә, кечән әсрин сон илиндә Бакынын узаг вә көзәл бир кәндиндә көмүрчү аиләсиндә бүтүн түрк дүнјасынын ән бөјүк сәнаткарларындан бири доғулуб ҹәмиси 35 ил өмүр сүрдү.

Һәр дәфә Ч.Ҹәббәрлынын әлверчи вә дәллаллар мејдәнынын ортасында јүксәлән көзал гранит әбидәсинә баханда хәлгла, күтлә илә бөјүк сәнәтин әлчатмәз узаглығыны һисс едир вә дүшүнүрәм ки, әҹәба, көрәсән, сәнәткара гојулән әбидә кимә ләзымдыр. Онун өз руһунамы, артыг өз бөјүк әҹдадларыны унутмагда олан гоһум-гардашларынамы ва ја бәдбахт ва руһсуз һәмватәнларинами?

ҺҮСЕЈН ЧАВИД

(1882-1941)

Һәр һансы өлкәјә мәхсус әдәбијјатын, мусигинин, рәнккарлығын көзәллији вә зәнкинлији онун рәнкарәнк, мүхтәлиф чәрәјанлара мәхсус нүмајәндәләринин олмуғу илә шәртләнир. Шахсән мән Сәмәд Вурғунун драмларындан гачырам. Онлара һеч чүр дөзә билмирам. Елачә Чавид драмлары да һардаса үрәјимә јатмыр. Илјас Әфандијевин пјесләри исә мәна тамамилә сүни ва илһамсыз көрүнүр. Лакин онларын һамысы, һәтта Илјас Әфәндијевин пјесләри дә рәнкарәнклик үчүн лазымдыр.

Һ.Чавид, әлбәттә, бөјүк истедад саһибидир, јүксәк сәнәткарлығы вардыр вә гаты түркчү иди. Амма бир шеји ајырд едә билмирди ки, түркчүлүјүнү сүбут етмәк үчүн гәһрәманларыны османлы ләһчәси илә данышдырмаг о гәдәр дә вачиб дејил. Доғрудур, Һ.Чавид дөврүндә османлы ләһчәси зијалыларымыз арасында мөһкәм дәбдә иди. Амма Чавид кими әриф бир сәнаткарын мәнсуб олдуғу халгын ајдын, тәмиз әдәби дилини гојуб өз гәһраманләрыны озкә ләһчәсиндә данышдырмасы бағышланмаз сәһв иди. Она көрә көзәл идејларына, каркин драматуржи вәзијјәтләринә, бөјүк һадисәләрин тәсвиринә вә гүдрәтли шәхсијјәтләрин тәраннүмүнә бахмајараг, Чәвид пјесләри Чәфәр Чаббарлы вә Мирзә Чәлилин сәһнә асәрлари кими халгә нүфуз едә билмир. Чүнки бу әсәрләрдә тәбии, чанлы вә тәраватли һәјат аздыр. Онпара марагла бахырсан, әмма һејрән олмурсан. Онун биринчи сәбәби гәһраманләрын гејри-тәбии дилидир. Мәнә етирәз едиб дејә биләрләр ки, романтик әсарләрин гәһрәманларынын дили бела олур. Ола биләр. Аммә һансы жанрда олурса-олсун, һансы мүаллиф истәмәз ки, әсәри охучуларә ва ја тамашачылара ләззәт версин. Тәкчә ағылә дејил, үрәјә дә гида версин.

Шахси һајатынын вә аиләсинин фачиәси адамларда Һ.Чавидә рағбат ва һөрмәт һиссини артырыр. Бу һөрмәт һисси һам да онун асәрләриндәки һәјатдан дејил, мүәллифинин санаткарлығындан калир.

МӘСУД ИБН ДАВУД

(XII әср)

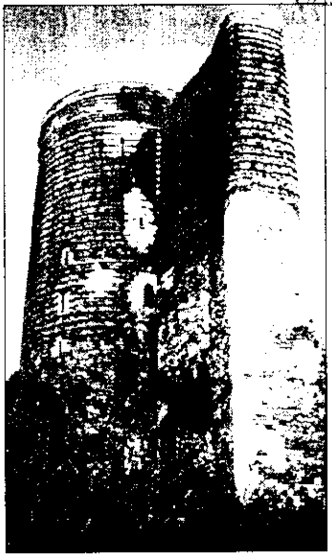

Азәрбајчан мемары. Һаггында демак олар ки, һеч бир биографик мәлумат јохдур. Кимлији, һаралы олдуғу да билинмир. Тәк бир әсәри мөвчуддур вә бу әсәр нәинки Бакынын фәхри вә рәмзидир, үмумијјәтлә, Азәрбајчанын мемарлыг нишанәсидир.

Гыз галасы. Азәрбајчанда ва башга түрк елләриндә гыз галалары чохдур. Азәрбајчанын вә дүнјанын чох јерләриндә, даниз вә чај саһилләриндә, дағларын әлчатмаз әтәкләриндә учалан гыз галаларына раст кәлмәк олар. Лакин Ичәришәһәрин, мүбарәк Гузғунун (Хәзәрин көһнә адыдыр) саһилиндә учалан бизим Гыз галасы өз мемарлыг гурулушунун бәнзәрсизлији, көзәллији, мүтәнасиблији ва азәмати ила дүнјада јеканәдир. Һачанса онун һаггында һәтта бүтөв бир һекајә дә јазыб, "Габилә башчысы" китабында чап етдирмишәм. Мән һәр дәфә бу галаја баханда, һәјәчан кечирирәм ва өзүмү гадим әсрләрин гојнунда һисс едирәм.

Даһилик бир әсәрдә да, он әсәрдә дә ејни гүдрәтлә ифадә олуна биләр. Амма елә даһиләр дә вар ки, 10 әсәринин 9-у ортабаб, нәһајәт, бири даһијанә олур. Демәли, сәнәткар һәмин әсәрдә өзүнүифадәјә там наил олур. Бүтүн енержи вә истедадыны ордә ифадә едә билир вә һәмин асар онун гу нәғмәси олур. Әлбәттә, бу чүр мөһтәшәм әбидә јарадан Мәсуд Давуд оғлу шүбһәсиз ки, башга тикинтиләр дә учалдыб. Ола билмәз ки, белә бир гүдрәтли истедад саһиби башга һеч нә јаратмасын. Лакин заман онлары јујуб апарыб. Анчаг бизчә, елә бу 16 јашлы кәнч гыз кими нәчиб, шух, мүтәнасиб, көзәл, шаһанә вә мағрур галә да Мәсудун адына өлмәзлик кәтирмәк үчүн кифајәтдир. Диәметри 16 метр, һүндүрлүјү 26 метр олан Гыз галасынын әсрләр боју Хазар саһилиндә, јасты-јапалаг евләрин учунда нә гәдар мөһтәшәм көрүндүјүнү тасәввүр етмәк чәтин дејил. О, нә гадәр үрәкләри риггәтә кәтирмиш, нә гәдар сәјјаһлар, мемарлар, гонаглар ону јахындан көрмак, үстүнә чыхмағы арзуламышлар.

Гыз галасы бизим даш өлмәзлијимиз, бизим даш Мәнимиздир.

СӘМӘДБӘЈ МЕҺМАНДАРОВ

(1857-1931)

Әсарат алтында олан халгын, јәни әразиси ишғал олунмуш өлкә аһалисинин мадди сәрвәти кими, мәнәви сәрвәти дә ишғалчыја хидмәт едир. Хүсусән һәрби саһәдә етносун ән габилијјәтли фәрдләринин һәјаты вә дүһасы бүтүнлүклә мәркәзин ишғалчылыг нијјәтләринин реаллашмасына сәрф олунур. Вә һеч бир из бурахмадан аријиб кедир. Һаким ишғалчылар вә онларын јухары даирәләри һәмин габилијјәтли көләләринә јалныз мүәјјән һәддә гәдәр јүксәлмәјә имкан верирләр. АБШ-дә әслән күрчү олан Шаликашвили кенерал рүтбәсиндә АБШ һәрби гүввәләринин гәраркаһ рәиси олә билиб. Русијада исә бәзи ерманилар истисна олмагла, бу әғласығмаздыр.

Әлбәттә, һәмин һәдд дахилиндә чар рус ордусунда азәрбајчанлы кенераллар чох иди. Лакин онларын азәрбајчанлы олмасынын азәрбајчанлылара һеч бир фајдасы јох иди. Амма елә ки, Азәрбајчан 18-чи илдә мүстәгиллик газанды, о заман һәмин кенералларын варлығы милләтин бөјүк хошбәхтлији олду. Беләләриндән бири рус ордусунун кенерал лејтенанты Сәмәдбәј Меһмандаров иди. О, дивизија командири олмуш, чохлу орденләрә лајиг көрүлмүшдү. Јенијчә јаранмыш мүстәгил Азәрбајчанын агрессив гоншуларын чајнагларындан горунмаг үчүн Сәмәдбәј сүрәтлә 40 минлик Азәрбајчан орддусуну јаратды. Ерманиләрә бир сыра зәрбәләр вурду. О, рус ордусунда олан бүтүн азәрбајчанлы кенераллары фәалијјәтә чәлб етди. Әлиаға Шыхлинскини өзүнә мүавин, Литва татарларындан олан кенерал-лејтенант К.Сулкевичи һәрби гәраркаһ рәиси гојду. О, һәрби мәктәб ачды, кадет корпусу ташкил етди. Бу ордуларла Меһмандаров 20-чи илдә Дағлыг Гарабағда ерманиләрә бир дәһа сарсыдычы зәрбә вурду. Тәәссүф ки, бу хош күнләр узун чәкмәди. Болшевикләрин хәјанәти нәтичәсиндә милли һөкумәт деврилди. Һәмин кенералларын вә забитләрин, демәк олар ки, һамысы, о чүмләдән Сулкевич мәһв едилди. Доғрудур, совет тиранлары Меһмандарову күлләламадылар. Мүәллим кими тәчрүбә вә бачарығыны өз мәнафеләри үчүн сәфәрбәр етдиләр.

МИРЧӘФӘР БАҒЫРОВ

(1896-1956)

Үмумијјәтлә, диктаторларын һакимијјәти дөврүндә сијаси фәалијјәтә башламаг вә уғур газанмаг һәм чох асан, һәм дә чәтиндир. Асандыр, она көрә ки, диктатору мәдһ етмәклә диггәти чәлб едиб мансаб пилләләри илә јүксәлмәк олар. Чәтиндир, она көрә ки, бир балача бүдрәсән, маһв олачагсан вә бүдрәмәсән дә бу тәһлүкә галыр. Чүнки диктатор вахташыры истифадә етдији адамлары нөвбәти гурбан верир.

М.Ч.Бағыров һакимијјәт үчүн доғулмуш бир шәхсијјәт иди. Демократик дөвләтдә бәлкә бөјүк тарихи сима олуб халгын јаддашында идеал дөвләт хадими кими гала биләрди. Амма тале ону горхунч вә әдаләтсиз бир дөврдә сијаси мејдана атды вә Мирчәфәр бу чағырыша кетди. Кәнчлик илләриндә Губада мүәллим ишләмиш бу адам АДР дөврүндә милли кәшфијјат идарәсиндә гуллуға кириб досту Лаврентии Беријаны да јанына кәтирмишди.

Болшевикләрин апрел чеврилишиндән сонра да о, јериндән тәрпәнмәмиш, әксинә, даһа да јүксәләрәк Азәрбајчанда ЧК-нын рәһбәри олмушдур. Совет һакимијјәтинин туфанлы илләриндә јалныз бу чәза органында гуллуғу сајәсиндә репрессијадан хилас олмуш Бағыров наһајәт, Һитлерлә бир вахтда республикада һакимијјәт башына кәлмишди. Амма Һитлер мүстәгил, Бағыров исә асылы иди.

Үмумијјәтлә, тәхминән 41-чи илләрәдәк бүтүн репрессијаларда Бағыровун әсас күнаһы одур ки, әввәлән өлүм һәдәфинә милләтин ән јахшы өвладларыны сечирди, икинчиси исә, онларын талејини ермәни, јәһуди, рус мүстәнтигләринин ихтијарына верирди. Әкәр НКВД-да бу милләтләрә махсус адамлар чөвлан едирдисә, бәс Дахили Ишләр Назирлијинин истинтаг вә башга чәзә органларыны нијә ермәниләрә вермишди? Макәр о, 1918-чи илдә ермәниләрин төрәтдији дәһшәтли март һадисәләринин шаһиди дејилдими? Өзү дә ермәниләрин ән чох гырғын төрәтдикләри јерләрдән бири дә онун доғма Губа газасы иди.

Үмумијјәтлә, Бағыров мүрәккәб адам иди. Онун мүһарибә дөврүндә азәрбајчанлыларын Орта Асијаја сүркүн едилмәсинин гаршысын алмасы, ајрыча Азәрбајчан дивизијасынын јарадылмасынын тәшәббүсчүсү олмасы халгымыз үчүн бөјүк хиласедичи һадисәләр иди.

Молотов, Микојан, Кагонович вә башга бир чох совет дөвләт вә партија рәһбәрләриндән фәргли олараг, М.Ч.Бағыров мәһкәмәјә чәлб олунуб күлләләнмәјә мәһкум едилди. Аммә о, һәгигәтән күлләләнди вә ја күлләләнмәди, мәлум дејил (Һәрчәнд ки, мәһкәмәдә ермәниләрә инандығы үчүн даһа ағыр чәзаја лајиг олдуғуну етираф етмишди). Мәсәлә ондадыр ки, Молотов вә микојанларын күнаһы һеч дә Бағыровун чинајәтиндән аз дејилди, амма онлар чәзаландырылмады.

М.Ч.Бағыров бөјүк вә горхунч чәза зәнчиринин бир һалгәси иди. Ким билир, онун гәлбиндә нәләр варды. Амма тале ола биләнләрә көрә јох, олмушлара көрә һөкм верир.

АТАБӘЈ ЕЛДӘКИЗ

(?-1175)

Атабај Шамсаддин Елдакизин һәјаты инсан талејинда доғрудан да ирадәнин әсас амил олдуғуну бир даһа сүбут едир. Марһум академик Зија Бүнјадов "Азәрбајчан Атабәјләр дөвләти" әсәринин икинчи фаслини фарс тарихчиси Мирхонддан катирдији бела бир әһвалатла башлајыр. Сәлчуг султаны Маһмудун вазири Сүмејрам базарда бир алверчидән 40 гул алыр. Гадим адата көра, бу гуллардан 39-у пулла сатылыр, 40-ынчы иса бағышланыр. Гуллар арабада јола дүшүрләр вә һамин һавајы верилән балачабој 40-ынчы гул јухуда арабадан јыхылыб јолда галыр. Араба узун бир јолу баша вуруб мәнзилә чатанда вазир јолда јыхылыб галан балача гулун бу гәдәр јолу гача-гача калиб өзүнү дастәјә јетирдијини көрүб һејрат едир. Һәмин гул Елдәкиз ханәданынын баниси Шәмсәддин иди.

Беләликлә, балача ва көркәмсиз гул бир нечә илә өз гејри-ади ағлы, сијасәти, сәркәрдәлији вә тәмкинлији ила бүтүн сәлчуг султанларынын рағбәтини газанараг Рејдән Тифлисә гәдәр узанан бөјүк бир сәлтәнатин индики тәбирлә десак, канслери, јәни фактики султаны олур. Бу ишдә онун Мәс'удун дул гадыны Мө'минә хатунла евләнмасинин дә аз ролу олмајыб. Шәмсәддин Елдакиз вә онун оғланлары Мәһәммәд Чаһан Паһләван вә Мүзәффарәддин Осман Гызыл Арслән Азәрбајчан тарихинда ән парлаг шәхсијјәтләрдән сајылырлар. Атабајләр дөвләти тарихимиздә Азәрбајчан дөвләти кими, онун бүтөвлүјүнүн рәмзи кими бүтүн тарихчиләр ва санаткарләр тәрафиндән рәғбәтлә тасвир олунуб. Мәшһур јазычы М.С.Ордубади "Гылынч вә Галәм" романында өмрү чох аз олан Елдәкизләр ханәданынын талејини чох усталыгла тасвир едиб. Шамсәддин Елдәкизин арвады Мө'минә хатунунун шарәфинә тикдирдији мәгбәрә бу күн дә Нахчыванда әзәмәтлә учалыб көрәнләри һејран едир.sa-125

ШӘҺРИЈАР

(1906-1988)

Шәһријар да кәнчлијиндә бүтүн бөјүк истедадлы кәнчләр кими шөһрәт арзусу илә Тәбризи тәрк едиб, Теһрана үз тутанда вә мүһитә ујғунлашыб шәрг классикләри әнәнәсиндә шер диванлары јараданда албәттә, вәтәнини, онун ачы талејини, ағыр гисмәтини унутмурду. Фарсча јаздығы мисилсиз "Азәрбајҹан" гәзали буна сүбутдур. Лакин демәк олар ки, 60 јашына кими о, халгы үчүн санки мөвчуд дејилди. Өмрүнүн узун илләриндан сонра Парисда бирдан-бирә ајылыб өзүнүн маҹар олдуғуну дүнјаја чар чәкән Ференс Лист кими Шәһријар да бнр күн Азәрбајҹан түркү олдуғуну тарк етди вә бир кечәдә шаир кими јенидән доғулду. Кәркин психoложи депрессија ичиндә олан шаири анасы көтүрүб Теһрандан Тәбризә кәтирәндә Шәһријарын козу ачылды вә о, хиласкар анәсына вә халгынә балача бир шедевр - "Һејдәрбабаја сәлам" поемасыны бағышлады. Поема о гәдәр күчлү, тасирли, поетик вә мәналы иди ки, һатта азғын шовинист Мәһәммад Рзаны да өзүнүн ачы һәгигәтләринә көз јуммаға мәчбур елади. Шәһријарын бөјүклүјү онда иди ки, истәдији вахт, истәдији мөвзуда парлаг ифадә вә образларла даныша билирди. Һәтта тәрчүмәдә бела онун гәзаллари орижинал ифадә системи илә сечилир. О, чәтин ва гәриба формаларда да шерә јенилик кәтирирди. Онун доғма дилдә јаздығы сон шерләри ачы бир кинаја вә мүдрикликлә долудур.

Шәһријар дөрд чилдлик фарсча диванын нәзәрә алмәсаг белә, 60 јашындан сонракы јарадычылығы ила поезијамызын классики һүгугу газанды вә бу, адәбијјатда надир һадисәлардән бири иди.

... Һејдәрбаба, мәрд оғуллар доғкинән,

Бәли, Күнеј әзәрбајчанлылары (елә биз гүзејлиләрин дә), гул һалындә јашамасынын сәбәби Шаһријарын арзуладығы мәрд оғулларын јохлуғу дејилми?sa-140

НӘСИББӘЈ ЈУСИФБӘЈЛИ

(1881-1920)

Кәнчәдә зијалы аиласинда доғулан Нәсиббај кимназијаны битириб сонра Одесса Университетинин һүгуг факүлтәсиндә охумушдур. Университет мүвәггәти бағландыгдан сонра 26 јашлы таләба евә гајытмајыб Бахчасарај шәһәринә кәлмиш, бурада мәшһур ичтимаи хадим Исмајыл бәј Гаспринскинин "Тарчуман" газетиндә әмәкдашлыг етмишдир. Аз сонра о Исмајылбајин гызы Шәфигасултан ханымла евләнмиш, шәһәрдә мәдәни һәјатын чанланмасында фаал иштирак етмишдир. Сонралар әввәлчә Истанбула көчмүш бир мүддәт кечдикдән сонра исә вәтәнә - Канчәјә гајытмышдыр. 1909-чу илдан 17-чи илә кими Нәсиббәј доғма шаһәриндә маарифчилик фаалијјәти көстариб, һәм "Тәрчүман"да магаләләр чап етдириб азадлыг вә демократија идејаларыны тәблиғ етмиш, һам М.Ф.Ахундовун анадан олмасынын 100 иллији јубилејинин кечирилмәсинә чалышмыш, һәм мүхтәлиф маарифчилик вә хејријја чамијјәтларинин ишиндә сәј көстәрмиш, һәм дә "Азарбајчан әдәбијјаты тарихи" китабыны јазмагла мәшғул олмушдур. Лакин бүтүн бунлар әлбәттә, Насиббәјин стихијасы дејилди. Бу стихијаны Русијада 1917-чи ил феврал буржуа ингилабы ојатды. Бу һадисәдән руһланан Нәсиббәј дәрһал Канчәдә Азәрбәјчанын федеративлијини тәләб едән "Түрк Әдәми Мәркәзијјәт Партијасы"ны јаратды. О, шаһәрдә митингләр тәшкил едир, Азәрбајчан мухтаријјатыны тәләб едән шүарлар сөјләјирди. 1917-чи илин ијунунда онун партијасы Мәммәд Әмин Расулзадәнин Мүсәлман Демократик Мүсават Партијасы ила бирләшәрәк күчлү "Мүсават" Партијасына чеврилди.

Азәрбајчанда демократик республика гуруландан сонра Нәсиббај бир нечә дәфә халг маариф назири ишләјәндән сонра 1919-чу илин апрелиндә кәнч республиканын баш назири сечилмәклә өлкәнин бөјүк сијаси хадимләриндән бири олдуғуну сүбут етди. 1920-чи илдә коммунист ишғалындан сонра Нәсиббәј Күрдәмирдә бир әлчаг танышы тәрәфиндән намәрдчәсинә гәтлә јетирилди.s2-0

БҮЛБҮЛ

1897-1961

Азәрбајчанын совет дөврүндә на шаир вә јазычылардан, нә дә сијаси хадимләрдән бәхти кәтирән олуб. Бу саһәдә јетишәнләрин һамысы конјуктура күдүб, ријакар ва раһмсиз режимин садагәтли тәрәннүмчүләри олубләр. Јалныз мусиги саһәсиндә Азарбәјчан парлаг наилијјәтләр газаныб. Әкәр бәстәкарларын шаһы Үзејир бәјдисә, мүғәнниларин бајрагдәры һеч шүбһәсиз ки, әвәзедилмәз Бүлбүл иди.

Мусигичиләр вәтәни Шушадә доғулуб. Һәлә ушаг јәшларында гејри-ади сәси илә шөһрәт газанан Муртуза сонрәлар бир мүддәт Италијада мусиги тәһсили алыб пешакарлығын ан јүксәк зирвәсини фәтһ етди. О, һәм бәстәкар вә халг маһныларынын, һәм романсларын, һәм дә операә партијаларынын маһир ифачысы иди. Бүлбүл хүсусилә Азәрбәјчан романсларыны вә опера аријаларыны ифа етмәкдә тәкрарсыз иди. Үзејир Һачыбәјовун "Сәнсиз" вә "Севкили-чанан", Асәф Зејналлынын "Өлкам" вә "Суал", Чаһанкир Чаһанкиров, Фикрәт Әмиров ва Сүлејман Әласкаровун романслары онун ифасында мусиги санатимизин гызыл фондуна јазылды. Мусиги зөвгү олан гәдирбиләнләр үчүн бу асәрлари динләмәк аз гала күндәлик мәнави таләбата дөнүб.

Бүлбүлүн ифасында Үзејир бәјин "Короғлу" ва Әфрасијаб Бәдалбәјлинин "Низами" операсындан аријалар өз емосионал тәсири илә унудулмаздыр. Ү.Һачыбәјовун "Лејли ва Мәчнун" операсына сонралар әлавә кими јазылмыш "Мачнунун атасынын аријасы" иса Бүлбүлүн ифасында артыг дәрин фәлсәфи маһијјат касб едир.

Бүлбүлү севмајән јох иди. Чүнки о, чох садә, јумшаг вә меһрибән бир шахс иди.ass-1

РӘШИД БЕҺБУДОВ

(1915-1989)

Мусигичи аиләсиндә доғулан Рәшид отуз јашына кими чох мәһдуд даирәдә танынырды. Елә ки, 1945-чи илдә "Аршын мал алан" филми екранлара чыхды, о, нечә дејарлар, бир кечәдә милјонларын севимлиси олду.

Гејри-ади дәрәчәдә јарашыг, устәлик мисилсиз дәрәчәдә көзәл, мәлаһәтли сәс... инсана бундан артыг нә хошбәхтлик верилә биләр? Рәшид Беһбудов Азәрбајчана гошә дилдә охумағы дәб салды, амма Түркијәјә гастролларындан сонра даһа ики дилдә охумады. ССРИ-дә илк маһны театрыны јаратды вә мисилсиз консертләр верди. Јүксәк зовг вә интиусијәсы илә һәр хәлгын ән јахшы маһнысыны сечиб репертуарына салды. Хүсусилә, көзәл Һинд, түрк, әраб маһныларыны динләјичиләрә бағышләды.

Фикрат Әмировун илһамлы "Севил" операсында чох уғурлу рол ојнәјыб Балашын аријаларыны јүксак сәвијјәдә ифа етди.

Онун ифасында "Галадан енишми олур?" түрк маһнысыны, јахуд "Дејирләр мән бачармырам" мачар маһнысыны динләјәркән инана билмирсән ки, бир дә кимсә бу маһнылары бела көзәл, бела усталыгла охуја билсин. Лакин мәним үчүн онун ифачылыг гүдрәти өзүнү там шәкилдә "Аршын мал алан"дан Әскарин аријасында ифадә едиб. Сәсла мусигинин ујарлығы, гаршылыглы чазибәси олур. Рәшидин сәси вә Үзејир бәј мелодијасы елә бил јалныз бир-бирилери үчүн јараныбләр.

Бүтүн сәнаткарлыглар һачанса түкәнир, өзү дә сәнаткәрын өлүмүндән чох-чох габаг. Бүтүн мүғәнниләр исә бәхтин төһфәси олан сәсләријлә гочалыгларына, бәзән өлүмләринә гәдәр әлбир аддымлајырлар. Илһам, од түкәнсә дә, сәс түкәнмир. Рәшид Беһбудов һәлә чох охуја биләр, чох милләтләри һејран еда биләрди. Амма әди бир хәстәлијә көрә Москваја кедиб орәда ермәни һәкимләринин әлијлә өлдүрүлдү.

ГУРБАН СӘИД ВӘ ЈА МӘҺӘММӘД ӘСӘД, ӘСЛИНДӘ ИСӘ ЛЕВ НУСИМБАУМ

(1902-1940)

Гурбан Саидин һајатында бази долашыглар олса да, аслиндә масәла чох ајдындыр. Гурбан Сәид атасы јәһуди, анасы азәрбајчанлы олан вә јеткин вахты мүсәлманлығы гәбул едиб, өзүна Маһәммад Әсад бәј адыны көтүрән Лев Нусимбаумдур. Гурбан Саид фашистләрдан кизләнмак үчүн онун әдәби тәхаллүсүдүр.

О, Азәрбајчанда апрел чевирилишиндән сонра валидејнләри ила Авропаја көчмүш, 20-30-чу иллардән Триестда јашамыш, фәшистләрин Алманијада һакимијјәтә кәлмасиндән сонра өзүнә Гурбан Сәид лагәбини котүрүб бир чох асарларини, о чүмләдан "Әли вә Нино" вә "Гызылбујнуздан калан гыз" романларыны бу имзә илә Вјанада алмән дилинда чап етдирмишдир. Биз һәләлик Гурбан Саидин башга әсәрләрини алда едиб охумаг имканындан мәрһум олсаг да, "Әли ва Нино" романы онун бүтүн заманларда јашамыш јүз көркамли азәрбајчанлы сырасына дахил едилмаси үчүн кифајәтдир.

Романын Јусиф Вәзир Чәмәнзаминлија һеч чүр мәхсус ола билмамаси һаггында бир неча калма: Әввалән, Јусиф Вазирин романлары ила "Әли ва Нино" арасында бадии масафә, үслуб фәрги јерла-кој гәдәрдир. Икинчиси, орижиналы алман дилиндә олан бу романы һеч чүр Јусиф Вазир јаза билмазди. Садача, она көра ки, о, алман дилини билмирди. Ва ја о дарачәдә јахшы билмирди ки, белә камил бәдии асәр јазсын. Әкәр әсәр алман дилина тәрчүмадирсә, ондә әсли чохдан тапыларды. Үчүнчүсү, нија ону Јусиф Вазир јахшы билдији франсызча дејил, билмәдији алман дилиндә јазыб вә о вахт јашадығы Франсада дејил, һеч вахт олмадығы Австријада чап етдириб. Дөрдүнчүсү, нија Јусиф Вазир өмрүндә бу барәдә һеч кимә вә һәтта арвадына да бир кәлмә демајиб. Бешинчиси, асар Бакыда, әсасән 18-19-чу илләр һадисәсини тәсвир едир ки, Јусиф Вәзир һәмин вахт Азәрбајчанын Түркијәда сафири олуб. Алтынчысы, Јусиф Вазирин һеч бир әсәриндә ерманиләрә зәррә гәдәр дә олсун, нифрат јохдур вә с. вә и. Она көрә дә П.Хәлилов, Г.Илкин вә Јусиф Вәзирин оғланларынын әсәри зорла Чәмәнзәминлијә чаламаг истәмаси мәнтигсиз вә мәнасыздыр.

"Әли вә Нино" романы Аврапа өлкәлариндә вә Америкада донә-донә нәшр олунуб, XX әсрин әввәлләриндә азәрбајчанлы задәкан кәнчләринин мәрд ва чәсур гәлбини, вәтәнпәрвәрлик руһуну дүнја халгларына танытдырмагдә мисилсиз рол ојнајан бу әсәри Мирза Хәзәр дилимизә устәлыгла чевирмишдир. Әлбәттә, охучуларынын сајы мигдарында бу әсәр өз тәсирини һәлә узун иллар давам етдирәчәк.

"Әли вә Нино" романынын сон сәһифәләри бадии тәсир гүввәси илә хүсусилә унудулмаздыр. Бу роман бүтүн орта мактәбләримиздә дәриндән тәдрис едилиб әзбәрләнмәлидир.

НИЈАЗИ

(1912-1984)

XX јүзилликдә Азәрбајчан мусиги сәнәтинин парлаг нүмајәндәләриндән бири дә бастәкар вә дирижор Нијази иди. (XXI асрдә кимсә јетишәчәкми, Аллаh билир). Онун 60 иллијини Шостакович "Правда" гәзетиндә магала ила тәбрик етмишди. Чүнки доғрудан да дирижорлуғунә сөз јох иди. Түркләр илк дафа ону пулт архасында көрәндә hејрәтлә јазмышдылар ки, мајестро елә бил аллари ила күләбәтин тохујур. Нијази Фикрәт Әмировун вә өзүнүн симфоник муғамларыны хүсуси усталыгла ифа едирди. Лакин дирижорлуғу Гарбда чох јүксәк гијматландирилсә дә, (мүасири алман дирижору Карајанын исә hәтта шахси тајјараси варды) манимчин әлбаттә, Нијазинин бастәкарлығы гат-гат јүксәк ва дајарли иди. Дирижорлуг hардаса актјорлугдур вә бу фикрин сүбуту кими мәшhур "Амадеј" Америка филминдә Мотсарт ва Салјери ролларынын ифачыларынын маhаратли дирижорлуғунухатырламаг кифајәтдир. Јани мусиги hавәси вә актјорлуг мәhарати олан hәр кас көркәмли дирижор ола биләр. Көркәмли бәстәкар иса албәттә, Аллаh веркисидир. Буна көра Нијази бәстәкар кими гат-гат бөјүкдүр. Онун гатијјән гијмәтләндирилмәјән мисилсиз "Хосров вә Ширин" операсы ва "Рәст" симфоник муғамы мәнча, үмумијјәтлә XX әср дүнја мусигисинин гызыл фондуна дахил едилмәлидир. Мәлумдур ки, тарихи мөвзуда мусиги асари јазмаг чох чәтиндир. Чүнки о дөврүн руhуну, әдамларын әhвал-руhијјәсини, сарај аб-hавасыны мусиги дили илә әкс етдирмак лазымдыр. Бунун үчүн иса албаттә, чох бөјүк истедад тәләб олунур вә бу истедад Нијазидә вар иди. Хор вә солистларин ифасында операнын тамашасындан гәлән лент јазыларында кәркин, драматик, әлван мелодик мусиги парчалары адамы hејран едир.

Лакин Нијази бир шәхсијјәт кими мүрәккәб вә зиддијјәтли иди. Бојүк габилијјәтина бахмајараг, өзүндән чох разы вә hардаса худпәсәнд иди. Үзејир бәјин онунла конфликтләри, хүсусилә онун "Аршын ма алан"ын кино вариантынын мусигисинә јерсиз мүдахиләләри вә сонраләр "Аршын мал алан"ы граммофон валларына јаздыраркән әммәчылығы Үзејир бәј мусигисеварларини газабландирмишди.

АСӘФ ЗЕЈНАЛЛЫ

(1909-1932)

Асәф Зејналлы, һәјаты вә әсәрләри һаггында ән чох дүшүндүјүм сәнәткарлардандыр. Онун бүтүн әсәрләринә истиснасыз олараг ишыглы, үрәк кизилдадан бир гүссә әланиб. Бу кәдәр һардаса, јахынлашан өлүму һисс етмәкдәнми јараныб? Бу нискил ва гүсса хүсусилә "Чаһаркаһ" вә "Ушаг пјесләри"ндә парлагдыр. Елә бил илк баһар сәһәри күнәшин ишығында бәрг вуран дәнизә бахырсан вә алмаз кими парлајан ағ шырымлардан көзпарин гамашыр.

Асәфин асәрларинин сијаһысы табии ки, чох да узун дејил. "Өлкам", "Суал", "Чадра" "Дурна" романслары, хор үчүн "Араз" ва "Сарһәдчиләр" маһнылары, 6 ушаг пјеси, скрипка үчүн "Чаһаркаһ" "Муғамсајағы" пјесләри, "Јубилеј" мәршы, тамашалара јазылмыш мусигиләр ва наһајат тамамланмамыш "Бакы" симфонијасы. Бунларын һамысы Азарбајчан мусигиси үчүн јенилик иди. Бу әсарләрин дә һамысы ифа олунмур. Амма маним ешитдикләримин һамысы сәнәт мөчүзәсидир. Асәф Зејналлы јалныз мөчүзалар јарадан бәстәкарды.

А.Зејналлы наинки Азәрбајчан, дүнја мусигисинда мәрһәлә ола биләрди. Бу мусиги башәри олдуғу кими дә һәдсиз дәрәчәдә милли вә бәнзәрсиз иди. Мән онун ифа олунан бүтүн әсәрләрини бир нечә дәфә лентә јаздырыб, 30 илдир ки, онлара гулаг асмагдан доја билмирам. Вә һар дәфа дә Күлчөһранин тәкрарсыз маһны ва аријәлары кими бу асарләр јазыларымы јазмагда мәнә илһам верир.

Һардән мәна елә кәпир ки, нечә дејәрләр, дүнјаја бу гәдәр "тәмиз материал" катирандән, бу гәдәр долғун өзүнүифадәдән сонра јашамаг мүмкүндүмү?

Доғрудан да, дүнјада кичик, шөһрәтсиз вә хашакәлмәз кими танынан бир халгын бөјүк сәнәткәры олмагдан ағыр фачиә јохдур.

ФИКРӘТ ӘМИРОВ

(1922-1984)

Үмумиjјәтлә, оғуллар аталарыны тәглид едирләр. Хүсусән сәнәткар оғуллары. Амма надир һалларда бу тәглид уғурлу олур. Фикрәт Әмиров мусигичи аиләсиндә доғулмушду. Атасы машһур тарчы иди. Оғул исә бөјүк бәстакар олду. Амма Фикрәт Әмировун оғлу мусигичи олса да, атасынын һеч көлкәси да олмады вә ады чох аз адама танышдыр.

Фикратин 22 јашында мусиги аләмина катирдиjи јенилик мусигисеварлари мат гојду. Онун "Шур" вә "Күрд-овшары" адлы ики асари бүтүн дүнјаны казиб долашды. Бунлар муғам асасында јарадылан илк симфоник асарләр иди. Динләjичиләрә һадсиз зөвг веран бу симфоник муғамлар, хүсусила асрин ан бөјүк дирижорларындан бири сајылан америкалы Стаковскинин ифасында азәматлә сәсләнирди.

Ф.Әмиров маһсулдар бастакар иди. Онун "Севил" операсы мүәллифинин сағлығында классик асарә чеврилди. Фикрәт "1001 кечә" вә "Низами" адлы көзал балет асарләрини јаратды. Онун оперетталары варды. Маһнылары мәшһур иди, инчә романслар бәсталамишди. Симфоник асарләри дә чоxду. Хүсусила Елмира Назирова ила биркә јаздығы "Әраб мелодиjалары мөвзусунда фантазиjә" ва А.Бабајевла һәммүаллиф олдуғу "Тар илә оркестр үчүн сүита"сы күчлү, емосионал тасир бағышлајыр.

Ф.Әмировла Гара Гарајевин үслублары Азәрбајчан мусигисини ајры-ајры истигамәтлара чәкирди. Ләкин хүсусилә сон асарләриндә Авропа ва Американын модерн бастәкарларыны таглид едән Гара Гарајева нисбәтән Фикрәт Әмировун јолу даһә доғру иди. Амма бәзи сәбәблардан сонракы наслин ичиндә Г.Гарајевин ардычыллары даһа чох олду. Чүнки онун кими бастәламак асан иди. Лакин әдәлат намина демәк лазымдыр ки, Ф.Әмировун парлаг, рәнкаранк, зәнкин мелодиjалы асәрлариндә Үзејир бај, Муслүм Магомајев, Асаф Зејналлы, һәтта Г.Гарајевин "Лејли вә Мачнун" симфоник поемасындакы фәлсәфи мәзмун ва дәринлик аздыр. Бахмәјарәг ки, "Күларам, күлсан" кими шедевр маһны-романсы да вар.

АҒА МӘҺӘММӘД ШАҺ ГАЧАР

(1742-1797)

Ағә Мәһәммәдин бир шејдән башга бәхти һеч вахт кәтирмәмишдир. Һәмин бирчә шеј исә ондан ибарәтдир ки, Иран кими гәлиз бир өлкәдә, өзү да ән гармагарышыг бир вахтдә тахт-тәч саһиби олуб јени сүләләнин әсасыны гојмушдур. Бәхти да онда кәтирмәмишдир ки, јенијетмәликдә һејван кими ахталанмыш, әдаләтли, гејрәтли вә бачарыглы һөкмдар олмасына бәхмәјәрәг, ады ләкәләнмиш, ахырда да милли ешшәкләримизин әли илә гатлә јетирилмишдир. Јери кәлмишкән, дејәк ки, бу гәтилләр сонрадан бәзиләри тәрәфиндән тарих вә әдәбијјата гәһрәман кими тагдим олунмушдур. Биз һәмишә мәһз ағыллы, әдаләтли һөкмдар вә шәхсијјәтләримизин ғанимијик. Елә ки, бизи кимсә әзди ва сонра да гаршымыза јап гојду, Рза бәј демишкән, ону көјләрә галдырачајыг.

Ағә Мәһәммәд азәрбајчанлыларын даими дүшмәни олән күрчүләри әзмиш, шималлы, чәнублу Азәрбајчанда гајда-ганун бәргәрар етмәјә чалышмыш, Русијанын Гафгаза узанан чәјнәгләрыны кәсмишдир. Гарибәдир ки, нә Гүзеј, нә дә Күнеј Азәрбајчанында кенерал Сисианов истисна олмагла бирчә ишғалчыја да күллә атән олмајыб. Амма өз һөкмдәрларымызы хүсусилә, Иранда о ки, вәр гырмышыг.

Сәмәд Вурғун "Вагиф" пјесиндә Ибраһим хәнын дилиндән Гачәрә елә бир намә кәндәрир ки, башдан-баша үјдурмә вә таһгирдир. Вә һәмин "Вагиф" пјесинин вә мәрһум Јусиф Сәмәдоғлунун "Гәтл күнү" романынын тәсири илә Азәрбајчанда Гачарын чох мөһкәм мәнфи образы јәрадылыб. Фрәнсыз јазычысы Жан Кевр исә өз көзәл тарихи, биогрофик романында Ағә Маһәммәдин нечә әдаләтли, ағыллы ва гејрәтли һөкмдар олдуғуну көстәрир. С.Вурғунун күнаһы әлбәттә, әздыр. Чүнки совет тоталитаризми вә онун садиг сатрапларындан олан Мир Чәфәр Бағыров деспотизми дөврүндә о шаһ образыны башга чүр дә јарада билмәзди.

Ағә Маһәммәд Иранын ағыр күнләриндә һәрч-мәрчлик дөврүндә һакимијјәтә кәлиб өлкәдә гајда-ганун вә динчлик бәрпа етмиш, гејд етдијимиз кими Гүзеј Азәрбајчаныны исә рус ишғалындән, хәнларын дидишмәсиндән горумаг истәјирди, амма олмады. Әјнилә, Нәдир шаһ кими һијлә нә олдуғуну билмәјән, әтрафындәкылара инәнан Ағә Мәһәммәд Тифлиси алмагла Иранын Шәргдә сон галәбә вә сәркәрдәлик рәшадәтинә нүмунә олду. Иран ондан сонра хүсусилә, XX әсрдә күтбејин гәчарларын күнаһы учундән ријакар ва мәкрли рус чарларынын вә ондан дәһа гаты совет диктаторларынын торунә еләдүшдү ки, һәлә дә гуртара билмир.

ГАРА ГАРАЈЕВ

(1918-1982)

Рамазан Халилов, Губад Гасымов, Һокумә Нәчәфова вә башгаларынын сөјләдикләринә көрә, Гара Гарајев даим Үзејир Һачыбәјовун әлејһина олмуш, кизли, ашкар ону зәһәрләмиш вә һәтта Үзејир бәјин өлүмүндән хејли сонра да онун ев музејинин јарадылмасына һәр чүр мане олмаға чалышмышдыр. Бир азәрбајчанлы кими әлбәттә, бурада тәәччүблә һеч нә јохдур. Үзејир бәј кими бир нәһәнкин, бир титанын јанында өз чылызлығыны һисс етмәк чох да хоша кәлән һисс дејилди. Тофиг Гулијевин Гара Гарајевин 60 иллијинә "Правда" газетиндә чап етдирдији магаләсиндә бәстәкары Азәрбајчан професионал мусигинин баниси елан етмәси һәр шеји ајдынлашдырыр. Г.Гарәјев дәим биринчи олмаг истәјирди. Биринчи исә варды, өзү дә һадсиз дәрәчәдә нәһәнк. Анчаг әдаләт наминә демәк лазымдыр ки, Үзејир Һачыбәјовун анадан олмасынын 90 иллији јубилеји кечәсиндә марузәчи кими чыхыш едән Г.Гарајев өз мүәллиминин әзәмәтини јалныз сонралар анладығыны гејд едир.

Әлбәттә, Г.Гарајевин өзү дә гејри-ади истедад саһиби иди. Буну данмаг олмаз. Онун Чөвдәт Һачыјевлә биркә бәстәләдији "Вәтән" операсы, "Једди көзәл" балети, "Лејли вә Мәчнун" симфоник поемасы буну бир даһа тасдиг едир. Анчаг бу бөјүк истедадлы адам өз јолу ила кетмәјиб Гәрб вә Американын бәзи јаланчы модернистләрини тәглид едиб Үчүнчү симфонија вә Скрипка үчүн консерт кими чафәнк вә мазмунсуз әсәрләр дә јарадыб. Онун бу әсәрләри јазмагда мәгсәди өзүнүн габагчыл вә мүрәккәб мәзмунлу мусиги јаратмаг габилијјәти олдуғуну вә буна көрә дә башгалары үзәриндә һакимијјәтә сәлаһијјәти чатдығыны сүбут етмәк үчүн иди. Үмумијјәтлә, бир инсан кими өзүндән чох разы вә агрессив адәм кими (кујә ону сөјдүјүнә көрә көзәл бәстәкар Шәмси Кәримову һәбс етдирмәсини һамы билир) Азәрбәјчан мусиги сәнәтинә чох бөјүк зијаны дәјиб. Иддиәларына бахмајараг, әсәрләри харичи өлкаләрдә тамашаја гојулмур вә надир һалларда ефирдә вә консерт салонларында сәсләнир. Лакин гејд етдијимиз кими ики әсәри мисилсиз олуб. Јүксәк илһәмла јазылмышдыр. Күчлү бадии тәсир гүввәсина малик олан "7 көзал" балетиндан "Чаһаркаһ" асасында бастаәнмиш валсы диллар әзбәридир.

Дикар көркәмли бәстәкар Фикрәт Әмировла өмүрләри бојү дүшман олуб бир-бириларини инкар етмәләри дә јухарыда дедикләримизи бир даһа тәсдиг едир.

ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВ

(1923)

16 јашындан ДТК системиндә әмәк фәалиј̆јәтинә башлајан Һејдәр Әлијев бурада сырави әмакдашлыгдан комитә сәдрлијинә вә кенерал мајор рүтбәсина гәдәр јүксәлә билмишдир. Үмумијјәтлә, о бу системдә 69-чу илә кими 30 илә гәдәр хидмәт етмишдир. Коммунист идеалларына, даһа доғрусу, СОВ.ИКП-нин рәһбәрлијинә там етибарлы вә сәдагәтли олдуғуну бүтүн варлығы вә әмәли фәалијјәти илә сүбут етмшидир. Бундан сонра 1969-чу илдә Азәрбајчан МК I катиби тәјин олунмушдур. Бурада фәалијјәтинин илк күнләриндән о дөврдә мәһсулдарлығы тамамилә азалмыш памбыг истеһсалынын јенидән галдырылмасы, республиканын ССРИ-дә ән габагчыл үзүмчүлүк вә тәрәвәзчилик рекионуна чеврилмәсн үчүн чалышмыш вә буна наил олмушдур. Гејд едәк кн, 1993-чү илдә мүстәгил Азәрбајчанын президенти оландан сонра исә тәәссүф ки, һәмин тәсәррүфат саһәләри кет-кедә азалыб тамамилә сырадан чыхмаг һалына дүшмүшдүр.

1983-чү илдә Москваја апарылыб Сијаси Бүронун үзвү ва усталик ССРИ Назирләр Советннин садрининин биринчн мүавини тәјин олунмушдур. Бурада да өз ишини сај вә бачарыгла јеринә јетирмишдир. 1986-чы илдә политбүродан вә назирләр совети садрининин мүавинлијиндән кәнар едилмиш ва бир нечә ил ишсиз галдыгдан сонра Нахчыван МР-на кәлиб, бурада парламентин үзвү, сонра исә сәдри сечилмишдир. Сонракы илләрдә бир сыра сијаси чеврилишләрдән сонра Бакыја кәлиб әввәлчә парламентин сәдри, даһа сонра Азәрбајчан республикәсынын президенти сечилмишдир. 1998-чи нлдә тәкрар президент сечкнләриндә галиб кәлмишдир. Һәрчәнд ки, мүхалифәт вә бејнәлхалг тәшкилатлар сечкиләрин дүнја стандартларына ујғун кечирнлмадијини бәјан етмишләр.

Али Советин сәдри ишләјәркән Азәрбајчан МДБ-јә дахил олмуш, алты рајонумузу ишғал етмиш Ермәнистанла сүлһ сазиши бағламышдыр.

1998-чи илдә Түркијанин "Наркиз ТВ" телеканалы тәрәфиндән илин адамы елан олунмуш, 1999-чу илдә исә сүлһпәрвәр сијәсәтинә көрә Түркијәнин "Ататүрк" бејнәлхалг мүкафатына лајиг көрүлмүшдүр.

САРА АШУРБӘЈЛИ

(1906)

Азәрбајҹанда совет һакимијјәти илләриндә сәнәткарларын вә тарихчиләрин мәнәви дәјәри вә әгли өлчүсү илк нөвбәдә онларын сосиалист һәјат тәрзинә вә коммунист идеолокијасына мүнасибәти илә өлчүлмәлидир. Сәнәткарларын коммунизм идеалларына инамы нә гәдәр күчлүсә, демәли, тәфәккүрү вә мәнәвијјаты бир о гәдәр чылыздыр. Бу ҹәһәтдән силкәләнсәләр, шаир вә јазычыларымыздан вә Әфранд Дашдәмиров вә ја Ҹәмил Гулијев кими тарихчи академикләрдән һеч нә галмаз. Лакин Сара Ашурбәјлинин ики монографијасы һәмишә чап олунаҹаг вә ондан сонра да һәр ишдә истифадә едиләҹәк. Совет һакимијјәти илләриндә тарихчиләр өзләринә мөвзу сечәндә әлбәттә, бунун әбәди олуб-олмајаҹағы барәдә фикирләшмирдиләр. Ингилаба һәср олунмуш диссертасијалар даһа һөрмәтли вә имтијазлы иди. Ҹәмил Гулијев вә Әфранд Дашдәмировлар өзләрини орта әср вә гәдим тарих мүтәхәссисләринә нисбәтән даһа үстүн һесаб едир вә ловғаланырдылар. Амма будур ингилабын чүрүк дајаглары үстүндә јүксәлән империја дағылды вә ССРИ-дә совет халгы адлы јени милләт јарандығыны бәјан вә иддиа едән Дашдәмировларын нечә бәсит бејинә вә мәнәвијјата малик олдуглары үзә чыхды. Һәрчәнд Азәрбајҹан мүстәгиллик әды илә бәрпә олунан коммунист функсионерләринин режими белә академикләрин ким олдугларыны һәлә дә кизләдир, әммә Сәра Ашурбәјли "Бакынын орта әсрләр тарихи" вә "Ширваншаһлар дөвләти" монографијалары илә чохдан академик адына лајиг олдуғуну сүбут едиб.

ШЕЈХ СӘФИӘДДИН

(1252-1334)

Сафавиләрин мәншәјинин әраблара бағланмасы фарс шовинист ва Зәки Валид Тоган кими бәсит түрк тарихчилариндан башга һеч кимин ағлына кәлмир. Чүнки бу чаһд мәнасыз вә фајдасыздыр. Она көра ки, Сәфавиларин әчдадларынын тарихиндән баһс едан "Сафлығын сафлығы" адлы гәдим тәзкирәдә онларын түрклүјү ачыг-ашкар көрүнүр.

Сафиаддин шиә тәригәтинин шејхи иди ва о да бизим һамымыз кими Һазрат Әлинин пәрәстишкары иди. Бүтүн бөјүк истедадләр Әлинин вурғуну олур. Чүнки Һазрат мүдриклик ва гәһрәманлыг рәмзи иди. Бу чәһатларин һеч бири фарсдилли халгларын нүмајандаларинда олмур. Онларын һатта дүнја шөһрәтлилари бела (Фирдовси, Сади, Һафиз ва башгалары) даринликдән ва руһи азәмәтдан маһрумдурлар. Сәфиаддин онун көрүшүна кәлән ва өзү ила 500 мин асир апаран Тејмурланкдән хаһиш етмишди ки, асирлари азад етсин ва ганлы фатеһ да онун арзусуна амал етмишди. Үмумијјатлә, тарихдә јетимларин бахти һамиша кәтирир. Тале чох вахт онлары атадан маһрум етсә да, өзларинә һакимијјат ва абәдијјат бахш едир (албатта, һамысына јох). Инкилис кралы Артурдан тутмуш Шаһ Исмајыл Хатаинин өзүна гадар дүнјанын бүтүн өлкаларинин тарихи бела парлаг каләчаји олан јетимларла долудур. Ағыллы Сәфиәддин јаша долдугдан сонра маһалын мүгаддәс адамы сајылан Киланлы Шејх Заһиди устад сечиб онун гызы илә евләнир ва јеткин јашларында артыг бүтүн Јахын Шаргин ан һөрматли, нүфузлу, мөтәбар вә ағыллы шахсијјәтләрдән бири кими шөһрәтланир. 82 ил өмүр сүран бу гүдрәтли инсанла көрүшмак үчүн наинки Тејмурланк, Әбу Сәид, Әмир Чобан кими машһур тач саһиблари, һатта Фазлуллаһ Рашидаддин кими гәләм тачидары да кәлмишдир. Габри наслинин сонракы бүтүн бөјүк нүмајәндаләри илә Әрдабилдә онун адыны дашыјан наһәнк түрба комплексиндадир.

МУСТАФА ТОПЧУБАШОВ

(1895-1981)

Азәрбајҹанда шөһрәтли һәкимләр чох олуб. Онлардан бири дә академик Мустафа Топчубашовдур. О, Јереванда анадан олуб, 1919-ҹу илдә Кијев Университетинин тибб факүлтасини битирмишдир. Топчубашов јашы 50-ни кечәндән сонра шөһрәтә чатды. Онун 1937-ҹи илдә ҹәрраһлыгда ихтира етдији аналкезија үсулу сонралар дүнја практикасында узун заман тәтбиг едилди.

Инсан чох јахшылыглары унудур, һәтта аилә үзвләринин, ата-анасынын вә гардашларынын еләдикләрини белә јаддан чыхарыр. Анҹаг ону ағыр хәсталијин пәнҹәсиндән хилас едәни һәмишә гәлбиндә јашадыр. Вә һәр јердә онун адыны миннәтдарлыгла чәкир. Мустафа Топчубашовун ады јүзләрлә, бәлкә минләрлә бу ҹүр адамларын дилинин әзбәри иди. Бөјүк һәким бир нөв Аллаһ кимидир. О, һәјаты икинҹи дәфә инсана бахш едир вә ја өлмәкдә олан ҹана нәфәс верир.

Мустафа Топчубашовун ады әфсанә кими казирди. Һамы, һәр рајонда, һәр кәнддә һалы ағырлашан хәстәләр онунла көрүшмәјә ҹан атырды. Бәзән онун ади бир сөзү вә ја мәсләһәти хәстәләрә һәјат верирди. Топчубашов узун өмүр сүрдү, сајсыз дәрәҹә, вәзифә, орден вә мүкафатлар алды вә онларын һамысы унудулуб кетди. Онун ады тәзәдән һәјата гајтардығы адамларын өмрү гәдәр јашады.

Топчубашовун оғлу Ибраһим дә бөјүк һәким вә истедадлы бәстәкар иди. Анҹаг рүтбәли вә номенклатур бәстәкарларын пахыллығы нәтиҹәсиндә мәнәви тәзјигләрә дөзмәјиб ҝәнҹ јашларында вәфат етди.

СӘМӘД ВУРҒУН

(1906-1956)

Совет империјасы дөврүндә ән популјар шаир кими ады һәр јердә биринчи чакилмиш, академик сечилмишдир. "Вагиф" мәнзум пјеси өз гејри-ади шөһрәти илә совет дөврү әдәбијјатымызын рамзина чеврилмишди. Совет дөврү әдәбијјатынын бүтүн үстүнлүклари вә нөгсанлары бу әсәрдә өз әксини тапмышдыр. Үстүнлүк вә наилијјат одур ки, тамиз чанлы Азәрбајчан түркчәсини әдәбијјата вә сәһнәја катирмиш, азәрбајчанлыларын театр тамашаларына марағынын азалмасына имкан вермамишдир. Нөгсанлары да одур ки, тарихи һадисәлари партијә директивларина ујғун тасвир вә шарһ етмиш, Гачар сурәтини хүсусилә таһриф етмиш, әсари аввалчадан һазырланмыш схем асасында гурмушду.

С.Вурғун өмрү боју Сталини ва коммунист партијәсыны үрәкдан тараннүм етмиш ва башгаларына дә бу мејарла гијмәт вермишдир. Сталин һаггында пјес (јәгин ки, дүнјәдә јекана), бир неча поема ва наһајат, чохлу мигдарда шер јазмыш, диктаторун өлүмүнү дә ашағыдакы бејтла гејд етмишдир.

"Маним да отуз ил јаздығым шер,
Сталин демишдир, Сталин дејир.
Сталин ешгијла на гадар сағам
Сталин ешгинә јарадачағам.

Јарадычылығынын бөјүк һиссаси аһамијјатини итирмиш, јалныз гошмалары ва бази поемалары азад әдәбијјат дөврүнүн сынагларына дөза билмишдир. Үмумијјатла, совет республикалары адәбијјатында бу гадар конјуктура асири олан икинчи бир шаир ва санаткар тапмаг чатиндир. Олса, олса јена јалныз бизә махсус олан Сүлејман Рүстамла мүгајисә опуна билар. Өзү да гарибалик орасындадыр ки, Азарбајчан бу чаһатдан бүтүн саһаларда кечмиш ССРИ республикалары арасында биринчи олмуш ва һамиша өнда кетмишдир. Масалан, Сталин адына стадион, наһанк Сталин музеји илк дафа бизда јарадылмыш, ССРИ-да кирил әлифбасы илк дафа бизда татбиг олунмуш, Брежнева һаср олунмуш јекана музеји биз јаратмыш, совет ордуларынын бирина дүнјада илк абидани биз гојмушуг.

Өмрүнүн сонларында С.Вурғун санки әдәбијјатын ва поезијанын такча партијаны ва Сталини тараннүм етмакдан ибарат олмадығыны һисс етмиш, бир неча козал ва һајати гошма ва шер јазмышдыр.

ЧЕЈҺУН ҺАЧЫБӘЈЛИ

(1891-1962)

Үзејир, Зүлфүгар, Чејһун Һачыбәјов гардашлары бир бөјүклүкдә олмасалар да, һәр һалда нәһәнк шәхсијјәтләр кими Азәрбајчан тарихинда әбәдијјат газәндыгларына шүбһа јохдур. Доғрудан да, хошбәхт аиләдир. Көрасән, Әбдүлһүсејн киши вә Ширин ханым үч бөјүк оғул валндејнләри олдуғуну билирдиләрми?

Чејһун бәј оғулларын ан кичији иди. Гардашы Үзејирлә Бакыја кәлан, бурада орта мәктәб битириб әввәлчә Санкт-Петербург Университетинин һүгуг факүлтәсиндә, сонрә исә ады дилләрдә кәзән Парисин Сорбонна Университетиндә тәһсил алан Чејһун бәј өз истедады илә һансы саһәдә зирвә фәтһ етмәмишди? О, илләрллә "Каспи" вә "Азәрбајчан"газетләринин рус шөбәләрннин редактору олмушдур. Һәмнн гәзетләрин бирчә нөмрәсинә бәхмаг Чејһун Һачыбәјлинин нә гәдәр бөјүк ерудутсија саһиби олдуғуну билмәк үчүн кнфајәтдир. О, азәрбајчандан харичи дилләрә, харичи дилләрдән азәрбајчан дилинә әсәрләр тәрчүмә етмиш (мәсәлән, "Аршын мал алан"ы франсыз дилинә тәрчүмә етмнш), ејнн зәманда өмрү боју бөјүк сијаси фәалијјәт көстәрмиш вә Азәрбајчан Демократик Республикасынын нүмајәндәләри тәркибиндә Версал Сүлһ Конфрансында иштирак етмишди.

Бүтүн бунлар Чејһун бәј Һачыбәјлинин нә дәрәчәдә бөјүк јарадычы шәхсијјәт олдуғуну көстәрир. Үмумијјәтлә, XX әсрин илк 20 илиндә Азәрбајчанда олан јарадычы зијалылар дәстәси нәинки гоншу Иранда вә Түркијәдә, нәинки бүтүн әрәб өлкаләриндә, һәтта Һиндистанда белә бәлкә јох иди десәк, јәгин кн, мүбалиғә олмаз.

Ч.Һачыбәјлинин мәдәнијјәтимизин бүтүн саһәләринә аид тәкчә Парисин гәзет вә журналларында дәрч етдирдији мәгаләләри онун уникал шәхсијјәт олдуғуна сүбутдур. Һалбуки о дөврдә Гузеј Азәрбајчанынын әһалисинин сајы бәлкә 2 милјон күчлә оларды. Бу ики милјонлуг халг кимләри јетирмәмишди? Будур, һарданса фәлакәтли болшевик туфаны кәлир вә аз сонрә, чәми бир нечә илә күлүстан кими бир өлкәнин јериндә мә'нәви харәбәзарлыг галыр.

ӘЧӘМИ ИБН ӘБУБӘКР

(XII əсp)

Биографијасы јох дәрәчәсиндадир. Нахчыванда јашадығы малумдур. Нахчыван о деврдә Атабәјләр дөвләтинин пајтахты иди. Тарихи мәнбәләр Әчәминин Елдәкизләр сарајынын вә Чүмә мәсчидинин јарадычысы олдуғуну јазыр. Лакин һәмин о абидәләр дөврүмүзә кими кәлиб чатмајыб.

Хошбәхтликдән Әчәминин "Мө'мүна хатун" ва "Јусиф ибн Күсејир" түрбәләри замана, зәлзәләларә вә мүһарибәләрә синә кәриб дајанмышдыр. Әлавә опараг "Гоша минарә" дә говғалардан саламат чыхмышдыр. Һар үч асар ме'марлыг хүсусијјәтләри (сәтһләри бир-бириндән ајрыран тилләрин вә онларын бөлкүләри, орнаментләрин тәртиби, куфи хәтли китабәләрин орнамент шаклинә салынмасы ва с.) илә мисилсиз сәнәт нүмунәси опмагла ме'марын камил бир устад олмасына сүбутдур. Атабәј һөкмдары Шамсәддин Елдәкизин әмри ила онун арвадынын шәрәфинә тикилмиш магбаранин һүндүрлүјү 35 метр олмушдур. Сонралар харичи өртүјү дағылдығындан һүндүрлүк хејли азалмышдыр. Ики һиссәдән (јералты ва јерүстү) ибарәт олан магбәранин 10 бучағы вар. Маркәзи сүтундан һәр бучаға бир тағ салынмышдыр. Бучаглар чыхынтылы, сәтһләри иса батыгдыр. Белә ликлә, рәнкбәранк кашыларла үз чәкилмиш бу абида өз чазибадарлығы ила көз охшајыр. Абидә орнамент, нахыш, медалјон ва с. ме'марлыг бәзәкләри илә о гадәр занкиндир ки, ме'марлыг докторлары ону көзәллик ва зарифлик абидаси адландырырлар. Тәсадүфи дејилдир ки, бу сәнәт асәри Азәрбајчан ме'марлығынын үч инчисиндан бири сајылыр. Ва акар һәмин үч абида (Гыз галасы, Гарабағлар түрбәси вә Мө'минә хатун түрбәси) олмасајды, бизим демәк олар ки, ме'марлыг кечмишимиздан данышмағамыз чәтин оларды. Тәаччүблүдүр, неча олуб ки, ерманиләр, руслар ва башгалары бизим биканәлајимиз мүгабилиндә бу абидәләри дағытмајыблар.

ШЫХӘЛИ ГУРБАНОВ

(1925-1967)

Шыхали Гурбанов орта истедадлы драматург ва шаир иди вә илләр кечачак бир сәнаткар кими ады јалныз Енсклопедија вә хүсуси луғатларда галачаг. Амма бу адамын милли амалларын јашамасы уғрунда часарати вә бу јолда гурбан кетмәси онун адына ва хатирасинә башга даһа бөјүк истедадлы санаткарлардан гат-гат артыг лајагат ва шөһрәт катирир. Рус дилинә дәриндан јијаланмаси, Марксизм вә Ленинизма јахшы баләдчилији вә наһајат гәтијјәтлн вә мүбариз характери нәтичәсиндә Азарбајчанын көркамли партија хадими креслосуна јијәланмәси табии ки, она бөјүк салаһијјәт вермишди. Башгалары бу салаһијјәти тәһлүкасиз өзүнә хидмәтдә истифадә етдикләри һалда, Шыхәли Гурбанов милли адат вә әнәнәләрин мејдан ачмасынә сәрф етди. Үмумијјәтлә, шанлы КГБ-мизин завалына кәлан бүтүн сәлаһијјат вә истедад саһибләримизин бадбахтлији өзләрина архајынчылыгларында вә еһтијатсызлыгларында олуб. Белә һазырлыглы вә тәмиз бир адамын ДТК назаратиндә олан дөвләт һакимларинин јанына кәлиб дишини чәкдирмәси албәттә, садәлөвһлүк ва һијласизлик әламәтидир. О вахт шанлы КГБ-миз ејнијлә Һиндистана сафәрә чыхан тарихчи Әлөвсат Гулијева вә јахуд канчларин севнмлиси Магсуд Әлизадәја дә беләчә диван тутду. Гәрибадир ки, совет гурлушунун бу чиркин әмалләринә һеч бир чавабдеһлик дашымајан ДТК-мыз һала дә бу барәда фактлары ашкарламыр. Һалбуки Русијада вә ја Прибалтика өлкаларинда бүтүн бу әмәлләр чохдан ифша олунуб.

ҺЕЈДӘР ҺҮСЕЈНОВ

(1903-1950)

Азәрбајҹанда шаир олмаг вә һәтта, философ олмаг асандыр. Лакин вәтәнпәрвәр, намуслу вә ән чох исә террорист олмаг ағласығмаздыр. Азәрбајҹан террористи... көрәсән, дүнјада бизим үчүн бундан артыг һејрәтамиз, гулағымызы бу гәдәр гычыгландыран сөз ола биләрми?

Һејдәр Һүсејнов ајры бир вахт бәлка дә философ вә мүтафәккир кими даһа мәшһур ола биләрди. Совет шәраитиндә исә о, фашизми ифша вә совет руһлу Азәрбајҹан поезијасыны тәблиғ едән мәгалә вә китаблар јазырды. Нәһајәт, бир ағыллы ва виҹданлы философ кими о, 1949-ҹу илдә "XIX әср Азәрбајҹандә ичтимаи вә фәлсафи фикир тарихиндан" адлы фундаментал бир әсәр мејдана гојду. Әсәр үмумиттифаг мигјасында гијмәтләндирилиб һәтта, Сталин мүкафатына лајиг көрүлдү. Амма КГБ кенералы Мирҹәфар Бағыров өз хилгәтини унуда биләрдими? Һеч дәхли олмадан гул психолокијасынын гафил партлајышы нәтичәсиндә русларын бела гәһрәман һесәб етдији Шејх Шамили инкилис часусу елан едәрәк о, долајы јолла Һејдәр Һүсејнову "күлләбаран" еләди. Гудуз русофиллик о дәрәчәдә һәддини ашды ки, Бағыров һәтта габагчыл совет тарихчиләрини бела Шејх Шамила гәһрәман кими јанашмаг консепсијасында иттиһамландырды.

Азәрбајҹанда јеканә азәрбајҹанлы философу далана сапыб ја әјилмак, әскијә донмәк, ја да... Шахсијјәт олан Һејдәр Һүсејнов тәбии ки, икинчи јолу сечиб интиһар етди. Беләликлә, тарихдә чох аз тәсадүф олунан бир һадисә баш верди. Һиндли һиндлини инкилисләрә мүнасибәтдә кифајәт гәдәр инкилислилик көстәрмәдијина корә мәһкум етди.

Зәһмәткеш, чидди, намуслу елм хадими кими һәмкарларына өрнак олан Һејдәр Һүсејновун гајғыкешлији һаггында сөһбәтләр дилдән-дилә казир. Көрүнүр, Азәрбајҹанда мәнәвијјатсыз, һәјасыз, дилетант вә бајағы олмајан шәхсијјәтләрә јер јохдур.

ӘЛИБӘЈ ҺҮСЕЈНЗАДӘ

(1864-1940)

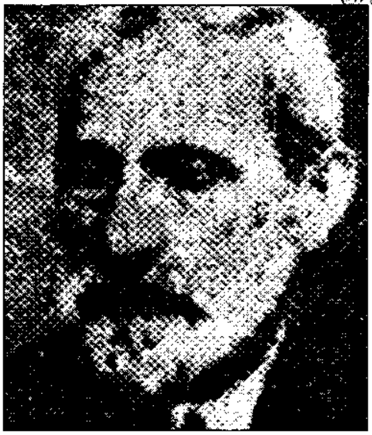

Азарбајчанын тафаккүр, маданијјат вә сијасат мејданларында чануб бөлкәларинин пајы чох аздыр. Она көра Салјан кими кичик бир гасабада доғулан Әлибај Һүсејнзада бу чаһатдан да хејли мараг доғурур. Гафгазын Шејхулисламы Әһмадин навасинин талејинда бабасынын ролу шаксиздир. Көрүнүр, ја задакан, ја да манавијјат тохумлары кеч-тез наслин һансы бир чүчартиси шаклиндәса пәһраланир.

Ман узун иллар Әлибај Һүсејнзадани ан чох "Фүјузат" журналы ва јадымда галан дөрд мисралыг шери ила таныјырдым.

Учундадыр дилимин
Һагигатин бөјүјү,
На гојдулар дејалим,
На кәсдиләр дилими.

Әлибајин мүасир Азарбајчан мәданијјәтина тасири демак олар ки, сыфыра барабардир. Амма Туркијада бу тасир ачыг-ашкар һисс олунур. Бу сөзсүз ки, сәнаткар үчүн бир фачиәдир. Лакин Мәһаммәд Һади кими фачиаси даһа ағыр оланлар да вар. Надир бу фачиа? Бу фачиа Әлибәј Һүсејнзада вә онун кимиләринин дилинин на фарсча, на түркча, на да азарбајчанча олмасындадыр. Әслинда онун дили бу үч дилин гарышығындан ибарәтдир. Әлибај вә ја Һади елә зәнн едирдиләр ки, бунула онлар һәр үч халг үчүн анлашыглы олачаглар. Ва белаликла, чох бојүк охучу күтләсина саһиб олачаглар. Амма сағлам дүшүнчадан вә бәсиратдан маһрум олан бу јарымдаһилар баша дүшмүрдүләр ки, әксина онлар һар үч халг үчүн јабанчы ва анлашылмаз олачаглар. Ва ела да олду.

Һалбуки, Әлибај Һүсејнзадә XX әсрин аввәлләриндә Азарбајчан ва Туркијәнин мәдәни вә сијаси һәјатынын мәркәзи фигуру иди. Чохлу сајда әсарлари инди аз тиражларла нашр олунса да, итирилмиш мөвгеләри кери алмаг әлбәттә, чатиндир. Әлибәј Авропа вә шарг мәдәнијјәтинә дәриндан балад олан бир интеллектуал иди. Үсталик, һәким ва маһир рәссамды. Аллаһ ондән сәнки һеч нә асиркәмәмишди. Амма бу зәнкин веркини Мирзә Чәлилсајағы тамиз, доғма ана дилиндә ифадә етмәк әвәзинә јад диллә тәләффүз етмәк бела чәтин олан сөзлара әлудәчилик нәтичасиндә фәјдәсыз вә ја гәпалы галды. Әлибәј бу јоллә кујә јүксәк елитар тәфәккүрүнү сүбут едирди. Һатта журналына әдәм дилиндә әд гојмаг әвәзинә "Фүјузат" кими һеч кимин анләмадығы ва әнләмәг һәвасиндә белә олмадығы бир башлыг гојмасы дедикләримиза сүбутдур.

ӘЗИЗӘ ЧӘФӘРЗАДӘ

(1921)

Әзизә Чәфәрзадә илк романыны тамамилә јеткин јашларында јазмышдыр. Мараглы орасыдыр ки, јазычы Азәрбајчан әдәбијјатынын нәһәнкләрини дејил, нисбәтән орта сәвијјәли классикләринин һәјатыны өз биографик романлары үчүн мөвзу сечмәклә ики чәһәтдән газанмышдыр. Әввәлән, бу унудулмуш сәнәткарлары јад етмәклә нечә дејәрләр, саваб газаныб, икинчиси дә, тәнгидчиләр тәрәфиндән она бир нөв күзәшт олунурду. Онун илк гәһрәманлары Сејид Әзим Ширвани, Фәләки Ширвани, Аббас Сәһһәтдир. Онларын һәјаты фонунда јазычы XIX әср Азәрбајчан һәјатынын хүсусилә, она доғма олан Шамахы задәкан аләми вә әдәби мүһитинин кениш вә парлаг сәһнәләрини јаратмышдыр. Дөврүн бу габагчыл фикирли нүмајәндәләри илә әтраф арасындакы конфликтләри вә зиддијјәтләри сәнәткарларын анлашылмазлыға вә мәнәви тәзјигләрә мәһкумлуғун епик мәнзәрәләрини усталыгла ачыб көстәрән бу трилокијадан сонра Әзизә ханым чох мараглы вә көзләнилмәз "Бакы 1501-чи ил" романыны јаратды. Лакин бу көзәл әсәрдә Шаһ Исмајылдан даһа чох XVI әсрин тәригәт вә суфи нүмајәндәләринин образларынын тәсвиринә раст кәлирик. Романда халг һәјатынын чох чанлы, елә "исти", елә калоритли сәһифәләри вар ки, охудугча ләззәт алырсан. Ејни заманда јазычынын дөврүн идејаларынын мүасир шәрһи илә гәтијјән ујушмајан мүһакимәләринә да раст кәлирик. Азәрбајчанын гадын прозаикләри бармагла сајылыр. Онларын ичиндә тарихи мөвзу кими чәтин жанрда ишләјәнләрә исә үмумијјәтлә, раст кәлмәк олмур. Әзизә ханым бу чәһәтдән хошбәхт бир истиснадыр. Вә елә тәкчә бунун өзү она вә онун јарадычылығына үмумән мәдәнијјәтимиздә уникал бир һадисә кими бахмаға имкан верир.sa-131

СУЛТАН МӘҺӘММӘД

(1478-1555)

Бөјүк сәнәтин хошбәхт күнлари һачан башлајыр? Һәр һансы гадир, јүксәк зөвглү дөвлат башчысы әдәбијјәт вә инчәсәнатлә өзү мәшғул олмајыб, мәшғул оланларын достуна чевриләндә. Өзүнә мадһијјә јаздырмаг үчүн јох, һәкимијјәтин тәблиғатчысына чевирмәк үчүн јох, өлкәсиндә дүнја савијјәсиндә сәнәт әсәрләринин јарадылмасында марағы оланда. Бу манада Шаһ Исмајыл Хатаи вә онун оғлу Шаһ Тәһмасибин һакимијјәти иллари Азәрбајчан мәданијјәтинин гызыл дөврү сәјыла биләр. Һәр ики һөкмдар гүдрәтли сөз вә фырчә усталарынын һимајәдәры идиләр. Чалдыран дөјүшүндән габаг Хатаинин рассам Беһзады дүшман әлинә кечмәмәси үчүн кизләтмаси әһвалаты әфсәнәјә дөнүб. Тәһмасиб шаһ иса сарајыны Султан Маһаммад башда олмагла бир дәстә рәссама тапшырыб онлара Низами "Хәмсә"синә иллүстрасијалар сифариш вермишди. Өз портретләрини јох, мәһз өзүндән дөрд әср габаг узаг Канчәдә јашамыш вә фарсча јазыб јаратмыш шаир Низаминин әсәрләринә бәзәк вурмаг үчүн. Онлары кечәләр аиләләринин јанына да бурахмырды ки, илһамлары, гәлбләринин оду азала биләр.

Ағамирак, Мир Мүсәввир, Мир Әли вә нәһајәт, Султан Мәһаммәд... Бу рәссамлар һәмин мөвчүзәни - "Хәмсә"јә һәкилмиш 16 миниатүрү јаратдылар. Бу күн Лондонун Британија музејиндә горунан һәмин миниатүрләр аз гала дүнјанын сәккизинчи мөчүзәси сајылыр.

Тәһмасиб шаһ демәк олар ки, һәр күн рәссамлара баш чәкир, сонра кедиб дөвләт ишлари илә мәшғул олурду. Нәһајәт, асәрләр чәкилиб гуртарандан сонра онун һәмин миниатүрлари бир-бир көтүрүб дојунча тамаша етдикдән сонра өз әли илә албомун гырағына јаздығы "Рузикарын көзләри һеч вахт белә бир шеј көрмәјиб" сөзләри әсәрләрә верилән ән јүксәк гијмәт иди.

16 миниатүрүн дөрдү дәһи Султан Маһаммәдин әлинин мәһсулудур. "Једди козәл"дан "Бәһрамын ов сәһнәси", "Хосров вә Ширин"дән "Хосровун булагда чимән Ширинә хәлвәти тәмашә етмәси", "Сирләр хәзинәси"ндән "Султән Санчәр вә гары" сәһнәси вә нәһајат, "Једди козал"дән "Пејғәмбәрин мерәчы". Бу дөрд миниатүр санәти инчиләринин һансынын дәһа камил, дәһа мүкәммәл олдуғуну сөјләмәк чәтиндир. Әлбәттә, инсән үзүнүн чәми 2 кв. мм-лик тәсвириндә фәрдләшмә әрамәг, психоложи чизкиләр тәпмаг әбәсдир. Лакин 1 мм-дән дә инчә инсан әлларини, ат әјәгләрыны, јахуд гарынын кејдији чәкмәләрин мүкәммәл тасвирини вермәк һеч шүбһәсиз ки, санаткәрлығын зирвәси сәјылә биләр. Әсәрләрдәки драматизм, композисијә усталығы, тәбиәт тасвирләри, отлар, ағачлар вә нәһајәт, рәнкләр. бојалар...

Султан Мәһаммәд Титсиан вә Рафаеллә јанашы дурә биләрди. Амма бу күн ону һәр өлкәдә бир неча сәнәтшүнасдан башга кимдир таныјан.

НӘИМИ ФӘЗЛУЛЛАҺ

(1340-1394)

Мүтафәккир шаир. Лагәбиндән Тәбриздә вә ја Астрабадда доғулдуғу күман олунур. Һәр ики шәһәри лагабина дахил етмишдир. Әввәлләр суфи олмуш, сонра өзүнүн јаратдығы һүруфилик тәригатинин асәсыны гојмушдур. Дүнјакөрүшләри "Чавиднәмә" асариндә әкс олунмушдур. Ондан башга "Маһәббәтнама", "Әршнамә", "Новинамә", һабелә диван мүәллифидир.

Мән билмирәм, XIV јүзилликдә адамлар неча олмушлар. Јәни, көрүшүб сөһбат етмамишәм. Амма шаһидларин јаздығына инансәг, онда да адамлар индики кими, ачкөз, надән, накиши, мәнсәбпәраст, рүшватхор ва с. олмушлар. Әлбаттә, тәк-тәк истиснәлар, инди олдуғу кими, онда да мөвчуд иди. Амма мәлумдур ки, бир күлла јаз олмаз. Ва бу мард ва лајагәтли адамлар ки, һеч вахт чамијјатда чохлуг тәшкил етмәјибләр, ахы чәмијјәтин бир фаизинә да бәрабар олмәјыблар. Она көра дә Аллаһы даныб бу дылғыр, чылыз, азғын мәхлуглары Аллаһ елән етмәк ман билмирам өзүнү мүтәфаккир һесаб едан Наиминин ағлына һардан калиб. Неча ола биләр ки, Аллаһ инсанда вә ја һәтта әшјада тачәссүм етсин? Әраб әлифбасынын һансы гејри-ади хүсусијјәтләри вар ки, маһәббәт ва көзаллијин асасы олсун?

Ләкин ашкар мәнтигсизлијинә ва гејри-даринлијина бахмајараг, бу идеја дөврүндә мәшһур иди. Чохлу ардычылләры олмаса да, һәр һалда Насими кимилари варды. Идејасынын елми әсасы олмасә да, өз мәсләкиндан дөнмамиш ва ады Јахын вә Орта Шәргда кениш јајылмышды. Вә о, Миранشаһын әмри ила едам едилдијинә корә, рағбат вә тәәссүф ојадыр.

Һ.Сејидбәјлинин "Нәсими" филминда мүтәфаккирин һәјатынын сон дөврү әкс олунмушдур. Филмдә өзүнә охшәјән ардычыллары даһа ирәли кедиб ону Аллаһ елан едирләр. Нијә дә етмәсинләр ки, мүәллимлари, һәтта күчә һамбалыны бела бу шәрәфә лајиг көрүб.

I ИБРАҺИМ

(?-1417)

Ағыллы инсан һарда олурса-олсун, өз ағлыны, мүдриклијини көстәрәчәк. Әлбәттә, сағлам дүшүнчәли, әдаләтли адамлар арасында. Тарихчиләрин јаздығына көрә, Ибраһим чөлдә јер шумлајандан сонра узаныб јатдығы јердә ону ојадыб хәбәр верирләр ки, Ширваншаһ сечилиб. Јәни, бу андан Ширван дөвләтинин һөкмдарыдыр.

I Ибраһим онларын шаһ сечмәкдә јанылмадыгларыны сүбут етди. О, Тејмурләнкин габағына чыхыб итаәт нүмајиш етдирмәклә өлкәсини таландан хилас етди. Үстәлик, өз гошуну илә дәмир фатеһә Терек саһилләриндә Тохтамыша галиб кәлмәкдә дә јардымчы олду. Бу минвалла о 35 ил Ширваншаһлар тахтында отурду. I Ибраһим чох гүдрәтли тачидарларын, о чүмләдән түрк султаны I Бајазидин фәлакәтли мәғлубијјәтинин шаһиди олду. Ибраһим дөврүндә Кәнчә дә, Шәки дә, Гарабағ да мүстәгил ханлыглар иди. Әкәр Тәбриздә тахтда күчлү бир һөкмдар зүһур едирдисә, бүтүн бу ханлыглар ләғв едилирди. Зәиф һөкмдар олурдусә, бәрпә олунурду. Шаһ Исмајыл Тәһмасиб шаһ, Шаһ Аббас вә Надир шаһ дөврүндә Гүзеј Азәрбајчаны илә Күнеј бирләшдирилмиш, гәлән Сәфәвиләр вә Гачарлар дөврүндә исә јенә парчаланмышды. Ибраһим илк Ширваншаһ иди ки, бүтүн Гүзеји вә һәтта Күнеји дә бирләшдирмәк истәјирди. Амма буна имкан тапа билмәди. Орта Шәргдә Гарагојунлуларын зүһуру илә јени сүлаләнин һекемонлуғу башланды. Јалныз јени сүлаләнин тејмуриләрлә узун вә кәркин мүбаризәси I Ибраһимин сүләләсинә јашамаг имканы верирди вә бу имкан Тәһмасиб шаһын мин иллик Ширваншаһлар дөвләтинә сон гојдуғу 1538-чи илә гәдәр давам етди. Ширваншаһлар дөвләтинин варлығына сон гојулса да, ағыллы вә тәдбирли I Ибраһимин ады бу дөвләтин ән күчлү һөкмдары кими тарихә дүшдү. Ибраһим шөһрәтинә шәрик олан шаир Нәсими илә бир илдә өлдү.

ЧАВАНШИР

(616-680)

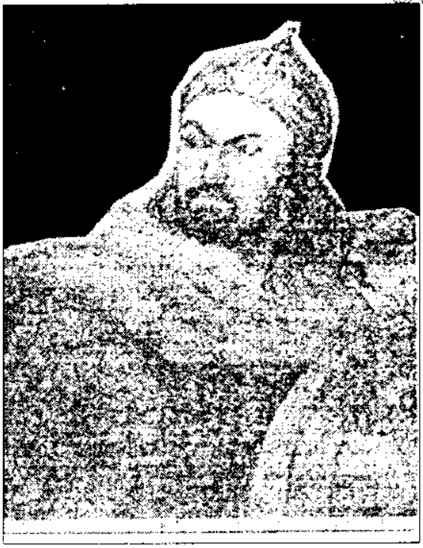

Азарбајчанда суи-гәсд нәтичәсиндә өлдүрүлән шаһларын, һөкмдәрларын сајы-һесабы јохдур. Онлардан бири ва бәлкә дә биринчиси Чаваншир иди. 44 ил шаһлыг тахтында отурмуш Чаванширин вахтында Азәрбајчан шималда Албанија, чанубда Атропатена адланырды. Атропатија билаваситә сасаниләрин дахилиндә, Албанија исә онларын вассалы иди. Буна көрә Чаваншир VII әсрин 40-чы илләриндә Јахын Шәргдә јенича зүһур едән ва Ислам адлы јени вә күчлү идеолокија илә силаһланыб фатеһлијә башлајан бир империјанын доғулдуғуну көрүб, артыг күнәши батан сасанилэрин орду сыраларыны тәрк етди. Бизәнсларын өз пајтахтларыны күчлә горудуғуну көрән кәнч сәркәрда шималда хәзәрләр, чәнуб-гәрбдә әрәбләрлә такбәтәк галды. Өлкәсини вә тачыны горумаг истәјән ағыллы бир һөкмдар кими о, бир-бири илә потенсиал дүшмән олан һәр ики тәрәфлә јахын мүнасибәтләр сахламағы гәрара алды. Амма неча? 664-чү илдә Шам шәһариндә әрәб хәлифаси I Муавијјә илә кәрүшүб онун вассалы олмасына разылыг верди.

Әрәбләр тәбии ки, бу вассаллығы севинчлә гәбул етдиләр. Онлара верки јығмаг вә сакитча, тәләсмәдән өз динләрини јајмаг лазым иди ки, буна да наил олмушдулар. Ким исламы гәбул едирдисә, веркидән азад олунур вә идарәчилик ишләринә чәлб едилирди.

Доғрудур, әрәбләрла хәзәрләрин вурушу чох чәкди. Анчаг азәрбајчанлылар сүрәтлә мүсәлманлашдыгларына көрә өлкә дә сүрәтлә әрәблашди. Бүтүн адлар, вәзифәләр, мәктәбләр әраб дилинә кечди вә Чаваншир дә бундан сонра 15 ил тахтында раһат отурду. Амма христиан албанлар ону һеч чүр бағышлаја билмирдиләр. Буна көрә, 680-чы илдә фүрсат тапыб динини һакимијјәтинә гурбан верән һөкмдары гылынчдан кечирдиләр.

МӘММӘД СӘИД ОРДУБАДИ

(1872-1950)

Әлбаттә, 1918-чи илдә јарадылан Азәрбајҹан Демократик Республикасы индијә кими мөвҹуд олсајды, Азәрбајҹан әдәбијјаты вә мәдәнијјәти һеч шүбһәсиз ки, индики кими јохсул вә бајағы дејил, гат-гат мәзмунлу, зәнкин вә милли оларды. О заман Мәммәд Сәид Ордубади "Кизли Бакы", "Дөјүшән шәһәр" вә "Думанлы Тәбриз" кими романларынын индики мүсбәт гәһрәманлары мәнфи, мәнфиләр исә мүсбәтә чевриләрди. Ордубади Диккенс сәпкили әсл классик јазычы иди. Көзәл үслубу вә дили варды. Вә әлбәттә, идеоложи мәһдудијјәт олмасајды, он чилдләрлә классик ирс јарадарды. 1905-18-чи ил гырғынларыны көрән сәнәткар мир чәләлләр кими дөшүндә ермәни илә гардашлыг мүгавиләсини кәздириб өлән бөлшевикләри гәһрәман етмәзди. Бу мәнада онун ермәни гырғынларындан бәһс едән хатирәләр китабы мисилсиздир. Вахтилә белә әсәр јаздығына көрә ону јәгин ки, јалныз көһнә болшевиклији вә Мирҹәфәр Бағыровла шәхси јахынлығы 37-чи илин репрессијаларындан хилас етмишди.

Ордубадинин шаһ әсәри олан "Гылынҹ вә гәләм" романына кәлдикдә исә кәнҹлик јашларында ону нечә дәфә охудуғум јадыма кәлмир. Бәлкә да јүз дәфә охумушдум. Нағып гәдәр дадлы олан бу епопејанын исти хатирәләри һәлә дә гәлбимдәдир. Хүсусилә романын сон сәһифәләри әсл гүдрәтли сәнәткар гәләминин мәһсулудур. Јалныз тарихи һәгигәтә ујғун кәлмәјән Рәна-Илјас хәтти әсәрин табиилијинә сәғәлмәз јаралар вурур. Биз билирик ки, Низами совет идеолокијасынын тәләб етдији кими, јохсул кәндли гызы Рәнә илә дејил, онә бағышланан гыпчаг көзәли Афәгла евләниб. Јазычы нијә она гаршы едилән вә јә едилмәјән тәзјигләрә күзәшт едиб, әнлашылмыр. Демәли, о һәгигәт доғрудур ки, совет дөврүндә јазычыларын илк вә амансыз сензурасы онларын өзләри иди. Вә буна көрә чох нәдир һалларда дөвләт сензурасына еһтијаҹ олурду. Үмумијјәтлә, хәлг арасында, бу хејирхаһ вә һардаса садәләвһ адам һаггында гоча јазычылар вә ону таныјанлар арасында бир сыра ләтифәләр кәзирди.

ЧАҺАНКИР ЧАҺАНКИРОВ

(1921-1992)

Чәһәнкир Чәһанкиров радио вә телевизијә комитәсиндә бә дии верилишлар мүдири ишләјәндә онунлә әрәбир көрүшәр вә она Үзејир бәјдән сонрә маним үчүн ән бөјүк бәстәкәр олдуғуну дејәрдим. 30 илдән сонра инди дә бу фикирдәјәм. Әлбәттә, Сәид Рүстәмовун дә сеһирли мелодијәләры вәр (Үзејир бәјин өлүмүна һәср олунмуш "Хәтирә"си, "Бәјаты күрд", "Азәрбајчан" суиталары вә с.). Гәнбәр Һүсејнлинин дә "Чәһәркәһ" адлы оркестр пјеси кичик шедеврдир. Вә бәстәкарларымызын башга чохлу вокәл ва инструментал шедеврләри чохдур. Амма Ч.Чәһәнкиров бу чүр динләдикчә дојулмајан асарларинә көрә јалныз Үзејир бәјдән керидәдир. Белә мөчүзәли әсәрләрә онун "Бајаты Шираз" оркестр суитасыны, "Газәл", "Күл чамалын", "Бүлбүл вә күл", романсларыны, "Хәјјәм" тамашысына јаздығы бир сыра хор вә оркестр әсәрләрини, "Кирдим јарын бахчасына" хор ишләмәсини "Мисир" суитасыны вә с. кәстәрмак олар. Бу әсарларин чох инчә, үрәји титрәдән мелодијалары мәним үчүн мусигинин әлчәтмаз наилијјәтләридир. Үмумијјәтлә, Чаһәнкир бу вә ја башгә әсәрләри илә шәхсән мәнә чох хошбәхт дагигәләр бәхш едиб вә едир. Онун албәттә, зәиф вә тез унудулән мәһнылары да вәр. Лакин Азәрбајчан хор сәнәтинин инкишафында бөјүк хидмәти данылмаздыр. Хорун бүтүн спесифик инчәликләринә дәриндән бәләд олан Чәһанкирин һәјатынын филармонија илләри бу чәһатдән хүсусилә мәһсулдардыр.

Ч.Чәһанкировун "Азәд" ва "Хәнәндәнин тәлеји" операләры јени услублары илә мусигимизи хејли занкинлашдирди. Хүсусән, икинчи операнын мусигиси кәркин драматизми ва психоложи дәринлији илә сечилир.

Бәстәкарын һәлә тамашаја гојулмајән "Хәјјам" операсы инанмаг олар ки, "Короғлу", "Низами", "Хосров вә Ширин" кими классик операләр чәркәсинә дахил олуб онун бөјүк истедадынын бир даһа нүмајиши оләчаг.

ҺАЧЫ ЗЕЈНАЛАБДИН ШИРВАНИ

(1780-1837)

Азәрбајчанын һәгигәтан дүнја шөһратинә лајиг адамлары чох олса да, бу шөһрәти газананлар аздыр. Аз-чох танынанлар да јалныз маһдуд елми даирәләрдә машһурдур. Зејналабдин Ширванинин ады бу күн Гәрбдә кимә бир сөз дејир? Амма Марко Полону ушаг да танıјыр.

Ширванилар шәчәрәсинин ән танынмыш шахсијјатлариндән олан Зејналабдин чоғрафијашүнас, тарихчи, сәјјаһ, етнограф, әдәбијјатшүнас ва шаирдир. Атасынын аиласи 1735-чи илда Карбалаја көчмүш, Зејналабдин орда тајһсил әлмыш, сонра сајаһәтә башлајыб 40 ил арзиндә Јахын ва Узаг Шәргда ајаг басмадығы јер галмамышды. Ејни заманда, Нематуллаһи дини таригәтинә бәшчылыг етмишдир. О да бөјүк салафләри кими фарс дилинда јазмышдыр. Чүнки даба гаршы дурмаг, һәтта даһи үчүн дә чәтиндир. О, "Нијазүс сајаһа" ("Чаннат бағы сәјаһатләри"), "Һадајүгүс сәјаһә" ("Сәјаһәт бағлары"), "Бустамүс сәјаһә" ("Сәјаһәт бостаны"), "Бустамүм арифин" ("Арифләр бостаны"), "Кәнифүс маариф" ("Биликләр ачан") вә башга асарларин ва шер диванынын мүәллифидир. Каздији сајсыз-һесабсыз өлкәләрин чоғрафијасы, тарихи, инчасанати, етнографијасы, топонимикасы һаггында мәлуматлары тәфәррүаты илә галәмә алмышдыр. Лакин әсәрләриндаки ән мараглы ва дәјәрли чаһат һамин өлкаләрин бәзи көркәмли адамлары - алим, философ вә сијаси хадимләри һаггындә вердији мәлуматлардыр. Инадкарлығы, заһматкешлији һејрат доғурур. Әлјазмалары Лондон, Парис, Теһрән, Гаһирә вә Ленинград китабханаларында горунур. Һиндистан, Индонезија, Шри-Ланка, Ираг, Саудијја Әрәбистаны, Һабашистан, Мисир, Орта Асија өлкәләри һаггында XIX әсрин биринчи јарысында ән кениш мәлуматлар верән сәјјаһ кими һәмин өлкәләрин елми-чоғрафи даирәләриндә бу күн дә бөјүк нүфузу вар. Сәјаһәт заманы Сәудијјә Әрәбистанында икән өлмүш, Чиддә шәһәриндә дәфн олунмушдур. Тәәссүф ки, әсәрләринин һеч бири һәлә дә дилимиздә нәшр олунмамышдыр.

ӘҺМӘД БӘЈ АҒАЈЕВ

(1875-1949)

Азәрбајчан вә османлы дилләринин луғәт таркибиндә вә данышыг дилиндә фәргли сөзләрин мөвчудлуғу вә һәр ики халгын психолокијасындакы фәрг тәбиидир. Чоғрафи мәкан, ан башлычасы исә сијаси тәлејин бәнзәрсизлији һәмин фәрги әддымбашы тәзаһүр етдирир. Османлылар демәк олар ки, мин илләр әрзиндә мүстәгил, әмма өз деспотларынын әсарәти алтында азәрбајчанлылар исә асрлар боју мүһарибәләр ичиндә олмуш, сон ики әсрдә иса икигат көлә вәзијјәтиндә јашамышлар. Лакин ејни заманда түрк дилли халглар арасында османлылар крым татарларындан сонра ән чох биза јахындырлар. Сәфәвиләр дөврүндә османлыларла бизим арамсыз мүһарибәләримиз каһ бизим, каһ да онларын хејринә баша чатса да, ХХ әсрдә гардашлыг мүнасибәтләримиз парлаг нәтичәләр вермишдир. Бу гардашлыг мүнасибәтләрини јарадaнлардан бири дә Гарабағлы Әһмәд бәј Ағајевдир. Петербургда, сонра исә Сорбоннада тәһсил алан бу гүдрәтли публисист вә әдәбијјатшүнас ХХ әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан әдәбијјатынын гызыл әдләндырылан дөврүнүн әсәс нүмајәндәләриндәндир. Бөјүк габилијјәт вә зәка саһиби олан Әһмад бәј һәм дә бөјүк сијәсәтчи идн. О, Азәрбајчанын вә јә Түркијәнин президенти дә, баш нәзирн да, харичи ишләр назири дә ола биләрди. Амма тале еле кәтирди ки, о, Түркијә Милли Мәчлисинин, Азәрбајчанын парламентинин үзвү олду. Бу саһәдә бөјүк фәалијјәт көстәрди. Түркијәдә ХХ әсрнн әввәлләриндә милли варлығын ојанмасында Әһмәд бәјин дә мүстәсна ролу олду. Гарибә олса да, Түркијәдә пантүркизмин әсәсләрыны гојанлардан бири дә о иди. О, идејаларыны һәлә әсримизин әввәлләриндә чап етдирдији сајсыз публисист јазыларында, редактору олдуғу "Каспи", "Иршад" вә "Тәрәгги" гәзетләриндә јајмышды.

Әһмәд бәј һәјатынын хүсусилә, сон дөврләриндә сәјсыз елми-публнсистик әдәбијјатшүнаслыг әсәрләри јаратмыш вә бу саһәдә зәнкин бир ирс гојуб кетмишдир. Бу ирс биздә дә, Түркијәдә дә һәлә топланыб нәшр олунмәмыш, арәшдырылмамышдыр.

Бу күн Азәрбајчан халгынын ағыр күнләриндә бизә нә чатышмыр? Мәһз Әһмәд бәј Ағајев кими, Чејһун бәј Һачыбәјли, Әлимәрдан бәј Топчубашов кими һәртәрәфли, мүстәгил дүшүнмәк габилијјәтли, ән вачиби исә дәрин вә сағлам тәфәккүр саһиби, дүнја сијасәтинин бүтүн инчәликләриндән баш чыхардан дипломәтлар, адәмлара вә хүсусилә кәнчләрә М.Ибраһимов кими өз кичик газәнч көзү илә баханләр јох, мәһз әдаләт вә милли амаллар нөгтеји-нәзәри илә јанашанлар, бөјүк идеалларла јашәјән шахсијјәтләр лазымдыр. ХХ әсрин әввәлләриндә Аллаһ беләләрини бизә көндәрмишди. Бәс XXI әсрин әввәлләриндә неча?

ХӘЛИЛ РЗА УЛУТҮРК

(1932-1994)

Азәрбајҹанда ән учуз вә асан пешә шаирликдир. Хүсусилә, ортабаблар ва гафијәбазлар бу сәнәти тамамилә көздән салмышлар. Лакин халгымызын ән истедадлы адамлары да шаир олмушлар. Һәтта Үзејир бәј кими даһи бәстакәр да әсәрләриндәки маһны вә аријаларын сөзләрини чох вахт өзү јазмышдыр. Јери кәлмишкән, гејд едәк ки, һәмин сөзләр өз садәлији, ајдынлығы вә табиилији илә бир чох професионал шаирләрин јарадычылығына дәјәр.

Лакин совет дөврү поезијасында әксәр шаирләр илһамларыны дөвләтин вә идеолокијанын тәблиғинә һәср етдијиндән әсл сәнәт инчиләри чох аздыр. Хәлил Рза да узун илләр партија, Ленин вә 26-лары мәдһ едән шерләр јазмышдыр. Лакин ела ки, 88-чи илин јенидәнгурмә вә ашкарлыг дөврү башланды, онун истедады сәнки вулкан кими пүскүрдү. Әтрафындакы бүтүн шөһрәтли шаирләрин ишығы бу парлаг метеорун шәфәгиндә өз нуруну итирди. Хәлил Рза күнаш тәк парлады вә ҹәми дөрд-беш илдә о гәдәр поезија инчиләри јаратды ки, әсрләрдән кәлән классикләр ҹәркәсинә дахил олду. О, сијасәтчи дејилди, амма "Давам едир 37" поемәсы кими сијаси лириканын шедеврини јаратды. О, һадисәләрә вә адамлара гијмәт вермәкдә өмрүнүн ахырына кими бәзән јанылсә да, лакин өмрүнүн сон күнләринлдә нечә фаҹиәли сәһв бурахдығыны баша дүшдү. Онун ҹошгун вә амансыз гәләминин үзү дөнду, нечә дөндү! Лакин һәдәф дүзкүн сечилмәмишди. Әслиндә дүз сечилмишди. Амма аташ сәсләри ешидилмәмәли иди. Диктатура шәраитиндә сијаси мүбаризәдә маскәсызлыг, дүзлүк севилмир. Сон нәтиҹә, Зија Бүнјадов кими вахтындан әввәл Фәхри Хијабанын сәкини олмаға апарыр.

О, ики оғлундән бирини Гарабағ уғрунда гурбан верән бир-ики зијалыдан бири олду.

Кәнҹлик илләринда биз онунлә чох јахын олмушдуг. Онун гонәгсевар евиндә һәјат јолдашы Фирәнкиз ханымын сәмими сүфрәсинин чох гонағы олмушам. Вә о күнлари миннәтдарлыгла хатырлајыб бу бөјүк шаирин вә чох јердә садәловһ инсанын хејирхаһ, һијлә вә мәкр билмәјән гәлбини јадә салдыгҹә бүтүн бу ҹәһәтләринә кәрә онун шаир вә әдибларимиз арасында нечә мүстәсна бир шәхсијјәт олдуғуну бир даһа дәрк едирәм.as-25

ӘҺМӘД ЧӘФӘРОҒЛУ

(1899-1975)

Азарбајчаны Түркија ила бағлајанлар ва онун адыны Аврапа адаби ва дил даирәләриндә таныданлар ичинда кәнчәли Әһмәд Чәфәроғлунун бөјүк хидмәти вар. Јадымдадыр, совет дөврүндә онун адыны чәкмәк бирбаша ДТК падвалларынын сакини олмаға бәрабар иди. Нија, анлашылмыр? Онун сајсыз асарлари, сырф тадгигат характери дашыјыр, онларда сијасат чох аздыр. Әһмәд Чәфәроғлунун 1939-чу илдә мүдафиә етдији докторлуг диссертасијасы чами 75 Азәрбәјчан бајатысынын таһлилинә һәср олунмушду. Әһмәд бај Аврапа диллари јахшы билдијиндән ва дарин ерудутсија саһиби олдуғундан һар һансы Аврапа өлкәсинин пајтахт университетиндә галыб фәалијјәт көстәрә биләрди. Амма о, Истанбул университетини сечди вә 1929-чу илдан өмрүнүн сонуна кими түрк дили кафедрасына рәһбарлик етди. Пантүркизм вә панисламизм руһлу журналларын редактору олду. Тәассүф ки, ислам ва түрк халгары ва онлара башчылыг едәнлар о гадар маневијјатсызлашыб ва мангуртлашыб ки, јүз Чафароғлу кимиларинин асарлари ва чағырышлары онлары һеч вәхт наинки сијаси, һатта мәнәви чәһатдан белә бирләшдира билмәјиб. Симасызлыг о дарәчәјә чатыб ки, Азәрбајчан аразилари ишғал олунанда бела гырғыз лидери Әскар Акајев Јеревана кедиб орада куја түркләр тәрәфиндән гырғына маруз галан ерманиләрин гәбри үста аклил гојур.

Әһмәд Чәфәроғлу әсасан классик Азәрбајчан ва түрк адабијјатынын унудулмуш сәһифәләрини тәдгиг етмишдир. О, Полша, Мачарыстан вә Украјна Елмләр Академијаларынын мүхбир үзвү сечилмиш, Испанијәнын һокумәт ордени ила тәлтиф олунмушдур. Бу, о дөвра гадар түркдилли шахсијјәтләр арасында (1955) јеканә һадисә иди. Әһмәд Чәфәроғлу јорулмаз алим иди. Онун илләрлә топладығы шифаһи халг адабијјаты материаллары Түрк Дил Гуруму тарәфиндан 7 ири һәчмли чилддә нәшр олунмушду. О чохлу бејнәлхалг түркологи чәмијјәтләрин үзвү иди.

Әһмәд Чәфароғлу Чәфәр Чаббарлы илә бир илдә доғулуб, анчаг ондан 40 ил чох јашајыб. Гәбри Истәнбулдадыр.

СƏТТАРХАН

(1867-1914)

Биз өзүмүзү кимлә мүгајисә едә биләрик? Әлбәттә, өз тајларымызла. Ермениларлә, күрчүләрлә, Орта Асија түрк халгларыјла. Биз өз динимизи дәјишмишик, ермениләр, күрчүлар јох. Өз алифбамызы да ејнилә. Бир әз тәзјиг әртсајды, дилимизи дә дәјишмәјә һазыр идик. Дилимизи дә ки, дәјишдик, руһумуз да дәјишир. Ерманиләр, күрчүләр иса јох. Дилларини унутсәләр дә, ермани дәһә әртыг ермани оләраг галыр. Өзү дә дүнјәнын һәр јериндә.

Сәттәрхән кәнчлијиндә Бакыдә олуб, Русијадә олуб, ингилаби идејалары бурәда алыб, вәтәнпәрвәрә чеврилмишди. Ирәнә гәјыдыб заиф ирәдәли гачәрларын иртичасынә гаршы чыхыб, шәһ ордуләры ила мүбәризә әпармышдыр. Әлбәттә, хәлгын руһландырычы вә бирләшдиричи фәктору кими о, һәтта Чәнуби Азәрбәјчәнын мүстәгиллијини белә елән еда биләрди. Лакин өзкәләрин, һәтта өз азәдлығынын дүшмәни олан руслар Чәнуби Азәрбәјчана кирдиләр вә үсјәнчыларә диван тутдулар. Јахшы силаһлэнмыш рус ордусу илә вурушмаг чәтинди, өзү дә ики чәбһәда.

Гәһрәмән олмаг фөвгәладә шејдир. Амма ағыллы, тәдбирли гәһрәман лап нәдир һәдисәдир. Кичик бир дәстајла, бүтүн азапарыјлә рәзил олән вә сәнә нифрәт едән дүшмәнин јувасынә кетмәк өзүнә гәсд етмәкдән башга һеч нә дејилди. Дағлара, мешәләрә чәкилиб узунмүддәтли партизан мүһарибәсинә бәшләмәг әвазинә, дүшмәнә инәнмаг, алдәнмаг әнчаг мүсәлмәнын ағлынә кәлә биләр. Үмумијјәтлә, чәр ордулары, сонрәлар исә совет јардымы олмасајды, ХХ әсрин әввәлләриндә күнејли гардашләрымыз ән әзы мухтаријјәт гәзәначагдылар. Тәәссүф ки, онләр нәинки бунә нәил ола билмәдиләр, һәттә 1925-чи илдә һакимијјәтин фәрсларын әлинә кечмәсинә имкан вердиләр. Фәрс исә русдан да писдир. Үстәлик, фарсларын габаға вердији фарслашмыш түркләр!!!

Бу күн Күнеј Азәрбәјчан ән фачиәли дөврүнү јашајыр. Сајчә фәрсләрдән аз олмајан чохмилјонлу халг мәнәви чәһатдән зәлил күндәдир. Тәрпәнмәк үчүн исә руһ јохдур. Халгын әз гәла јәрысы әссимлјасија олуб. Көмәјә нә чата билар? Әлбәттә, јени Сәттәрхан. Амма һаны? Бәлкә һәнсыса бир чәнублу ананын гарнындадыр?

ӘФРАСИЈАБ БӘДӘЛБӘЈЛИ

(1907-1976)

Азәрбајчан лајигли гијмәтини алмајан бөјүк истедадларла долудур. Ән чоху да мусиги саһәсиндә. Һәтта өлүмләриндән сонра да онлар ајрысечкилијин вә зөвгсүзлүјүн гурбаны олублар. Беләләриндән бири да Әфрасијаб Бәдәлбәјлидир. Масштабына вә истедадына көрә Гара Гарајевдән һеч нәдә керида галмајан бу бөјүк бастәкар вә дирижор "Низами" кими зәнкин бир опера ва "Гыз галасы" кими өлмәз бир балетин јарадычысы Г.Гарајевин имтијазларынын онда биринә дә лајиг көрүлмәјиб. "Низами" операсы чәми бирчә дәфә тамашаја гојулуб. Нија? Кәрәк јубилеј олсун, онда бәлка. Һалбуки, көзәл мусиги һәмиша актуалдыр. Өзү дә һәр аријасы, хор вә речитативи парлаг вә мисилсиз бир опера мусигиси. Бүлбүлүн тәкрарсыз тенору, Короғлунун физики гүдрәтини ифадә етмәсә дә, Низаминин мәнәви вә руһи гүдратини акс етдирмәкдә əвазсиз иди. "Низәми" операсында елә аријалар вар ки, онларын асасында бүтөв бир опера јазмаг олар. Илһамынын сәхаватиндән Бәдәлбајли һәр арија ва ариозасында орта аср әһвал-руһијјасинин јени бир мәнзәрәсини ачыр. Һәр һансы опера үчүн лејтмотив олачаг чазибәдар мелодијалар санки бир-биринин үстүндән ашыр вә дәниз далғалары кими әријиб јерини башгасына верир. Бүлбүл вә А.Бүнјадзәдә тандеми мөчүзәләр јарадыр.

"Гыз галасы" балетина кәлдикдә исә бу дәринликдә әсар чох аздыр. Азәрбајчан муғамлары мисилсиз усталыгла ишләнәрак, һармонијалашдырыларәг, симфониклəшдириларәк әбадилашиб. Анчаг Әфрасијаб Бәдәлбәјли бәстакарлыгда нә гәдар әзәмәтлидисә, һәјатда о әзәматдән мәһрум иди. Радиода ишләјәркән бир дәфә мән ефирә верилән опера театрында "Гыз галасы" балетинин афишасында баш дирижор кими Әнвар Беһбудовун адыны чәкмишдим. Буну ешидән Ә.Бәдәлбәјли бир гијамәт гопарды ки, елә бил дүнја гопмушду.

ТАҺИР САЛАҺОВ

(1928)

Азәрбајҹанда истедадлы сәнәткар олуб, һәм дә маһир вә ишкүзар олмајан адам чох аз тапылар. Таһир Салаһов да бу ҹәһәтдән истисна дејил. О өз уғурлу әмәли фәалијјәти илә сүбут едир ки, Аллаһын вердији истедад аздыр вә бу истедад нә гәдәр бөјүк олса, саһибини јохсуллуг вә пахыллыг бәлаларындан бир о гәдәр аз хилас едәҹәк.

Т.Салаһов бөјүк рәссамдыр. Көзәл, бәнзәрсиз портретләри вар. Онун үслубуна һәјатын кәркин анларыны јашајан шәхсијјәтләрин, драматик психоложи тәсвири даһа чох характерикдир. Үзејир Һаҹыбәјовун, Гара Гарајев, Фикрәт Әмировун, Мирзә Әләкбәр Сабир вә Короғлунун портретләри бу жанрын ән јахшы нүмунәләри кими кениш шөһрәт газанмышдыр. Лакин портретчилик мәһарәти нә гәдәр бөјүк олса да, шәхсән мәнә рәссамын "Рамана канди", "Абшерон" мотиви, "Ширваншаһләр сарајы" кими мәнзәрәләри даһа чох хош кәлир. Бу әсәрләрдә Таһир өзүнә доғма олан бәнзәрсиз Абшерон лөвһәләрини мәһәббәтлә, сәрт, хәсис мәзокларлә тәсвир едир.

Т.Сәлаһовун "Ајдын" пјесинә вә "Короғлу" операсынын тамашәларына вердији бәдии тәртибәт сәнәтин бу жанрындә јени наилијјәт иди.

Т.Салаһовун Вәли Ахундов дөврүндә "Гәра Гарајевин портерти" вә Бакы нефтчиләринин әмәјини тәрәннүм едән әсәрләринә көрә, әндәзәсиз тәблиғ олунмәсы әлбәттә, мәркәзи комитәнин биринҹи катибинин кичик һиссләринин нәтиҹәси иди. Үмумијјәтлә, унудулмәз Ҹәфәр Ҹаббәрлы истисна олмагла, Абшерон торпағынын сәнәткарларындә рекиончулуг күчлү олмушдур. Бәстәкәр Г.Гарајев буна парлаг нүмунә ола биләр. Үмумијјәтлә, бу адам о дәрәҹәдә тәкаббүрлү иди ки, өз һәмкары, көзәл нәғмәләр мүәллифи бәстәкар Шәмси Кәримову һәбс етдирмәкдән белә чәкинмәмишди.

Т.Салаһов харичи өлкәләрдә танынан рәнккарларымызын ән габагчылыдыр.

АҒАБАБА БҮНЈАДЗАДӘ

(1915-1974)

Бакы вә Абшерон торпағы Гарабағдан сонра Азәрбајчан мусигисинә ән чох төһфәләр вермиш бөлкәмиздир. Бурдан чыхан бәстәкар, мусигичи вә мүғәнниләри садаламагла гуртармаз. Белә парлаг мүғәннилардән бири чох һагсыз опараг унутдуғумуз вә гәдрини лајигинчә билмәдијимиз Ағабаба Бүнјадзада иди. Мән опера сәһнәмиздә Бүлбүл истисна олмагла бу гәдәр гүдрәтли сәс вә сәнәткарлыг саһиби олан икинчи бир мүғәнни танымырам. Доғрудур, Әләвсәт Садыговун да чошгун сәси вар иди. Ләкин тамамилә башга сас иди. Әләвсат лирик, парлаг тенор иди. Ағабабанын галын, мөһтәшам баритон сәси опера театрымызын сарсылмаз диварларыны белә ләрзәјә катирирди. Үмумијјәтлә, баритон сас надир опур вә чох заман дәриндән кәлән октаванын ән ашағы аккордунун ан јүксак нотларына гәдар галхыр. Ағабабанын саси исә түканмәз иди. Санаткарлығы, усталығы да авазсиздир. Мән һеч бир мүбалиғәја јол вермирам. Әкәр дедикләримин һагигәт олуб-олмадығыны билмәк истәјирсинизсә, онда дүнјанын ән шөһрәтли мүғәнниләринин ифасында Россинин "Севилја бәрбари" операсындан Фигаронун ковантинасынын ифасынә гулаг асын. Сонра һәмин асәри Ағабаба Бүнјадзаданин дә ифасында динләјин. Дүнјада һеч кимин танымадығы бу бөјүк мүғәннинин онләрын һамысындан көзәл вә усталыгла, һеч бириндән кери галмадан ифа етдијинин шаһиди олачагсыныз.

Ағабабанын ифасында елә чох лент јазылары галмајыб. Лакин онун опера ифачылығы үзрә дүнја классикләри чәркәсинә дахил олмаға лајиглијини тәсдиг етмәк үчүн мәнчә елә Фигаронун ковантинасынын ифасы да кифәјәт едәрди. Лакин хошбәхтликдән "Короғлу" операсында Һәсән ханын партијасы вә Әфрасијаб Бәдәлбәјлинин "Низами" операсындан Гызыл Арсланын аријa вә аријозалары јадикар галыр. Мусигисевәрләр, хүсусилә радиомузун мусиги редаксијасы әмәкдашлары билмәлидирләр ки, бу лент јазылары мусигимизин гызыл фондуна дахилдир.

ЛҮТФИЗАДӘ

(1921)

Атамын белә бир мәсәли варды: "Әлиси Әли, Вәлиси Вәли, гырылмышын һамысы дәли". Һәр һансы бир дөвләтли бизнесменимиз АБШ вә ја башга бир өлкәдә өз милли мансубијјәтини кизләдәндә вә ја она биканә оләнда бунә тәәччүбләнмәмәк олар. Дүнјә шөһрәтли алимин исә буну етмәси анчаг вә анчаг мәнәвијјәтсизлыг кими јозула билэр. Бакыда доғулан, аиләси илә Ирана көчүб орадан хәричә кедиб мәскән салан, тәһсил алыб ријази кибернетикә саһәсиндә бөјүк наилијјәтләр газанан Лүтфизадә һазырда АБШ-дә јашајыр. Дејиләнләрә көрә, АБШ вә Јапонијада онун елми кәшфләри кениш сәмәрә кәтирир. Анчаг наинки бирчә јердә, бирчә кәлмә дә өзүнүн кимлији, милли мәнсубијјәти барәдә сөз демир. Әксинә, конкрет һарда доғулдуғуну белә шүбһә алтына алыб иддиә едир ки, онун миллијјәтчә кимлијинин о гәдәр дә әһәмијјәти јохдур. Ермәни Шарл Азнавур варыны, дөвләтини, шөһрәтини халгы јолунда, Дағлыг Гарабағ ермәниләри јолунда гојур, Лүтфизадә кими бизимкиләр исә кимликләрини билмәмәклә өјүнүрләр. Бәлкә дә елә буна көрә индијәчән һеч бир бејнәлхалг ад-сан, һеч бир мүкафатә лајиг көрүлмәјән чәнаб Лүтфизадә билмәлидир ки, о өз саһәсиндә бөјүк алим ола билэр, аммә Чәфәр Чаббәрлы демишкән "алим олмаг асандыр, инсан олмаг чәтин". Үмумијјәтлә, онун вәрлығынын аиләсиндән башга кимәсә хејри олубму? Јахшы ки, һәлә Нобел мүкафаты алмајыб. Јохса, ермәни лоббисинә вә конгресменләрә хош кәлмәк үчүн Дағлыг Гарабағын ермәниләрә махсус олдуғуну бәјан етмәкдән белә чәкинмәзди.

Бир чәһәтдән Лүтфизадәјә һагг газандырмаг олар ки, һазырда доғрудан да азәрбајчанлы олмаг о гәдәр дә һөрмәт кәтирмир. Анчаг һәр һалда азәрбајчанлы јенә һеч ким олмагдан она көрә јахшыдыр ки, Азәрбајчанын "Аршын мал аланы" вә "Короғлу"ну јаратмыш Үзејир Һачыбәјову вар ки, белә бир бәстәкары илә алман, италјан вә франсыздан башга һеч бир милләт өјүнә билмәз.

ЧАҺИД ҺИЛАЛОҒЛУ

Инсанлар өмүрларини 50-80 ила хәрчләјирләр. Буну гысалтмаг олар, узатмаг иса јох. Дејирләр, 30-40 илдән сонра тибби наилијјәтләр нәтичасиндә раһатча 200 ил јашамаг мүмкүн олачаг. Мән о дөврү вә о инсанлары ләнәтләјирам. Она көрә ки, Мәһәммәд Рза кими бир диктаторун 200 ил чәкән зүлм вә тәһгиринә мәруз галмағы өзүнә рәва билән инсанлар анчаг ләнәтә лајиг ола биләр. Үмумијјәтлә, Аллаһын вә ја тәбиатин јүз милјон иллардән бәри гојдуғу ганунлары вә рамкалары дағытмаг космик мигјасда чинајәтдир. 200 ил јашајачаг инсанлар ичиндән гәһрәманлар чыха билмәз.

Кимсә дејиб ки, бәдбәхт о халгдыр ки, гәһрәманлара мөһтачдыр. Бәли, чох доғру фикирдир. Амма Франса, Алманија вә ја Инкилтәранин, лап елә Чехијанын она көрә гаһраманлары јохдур ки, һәмин халгларын һамысы потенсиал гаһрәмандыр. Бир сөз дејиб вә беш дәгигә сонра горхусундан ону данан бизларин исә гәһрәманлара һалә узун мүддәт еһтијачы олачаг. Она көрә

дә 1966-чы илдә совет режиминин КГБ монстрларынын горхунч дөврүндә Азәрбајчан Демокртаик Республикасынын үч рәнкли бајрағыны чыхыб Гыз галасы үстүндә далғаландыран Чаһид Һилалоғлу өз бирчә күнүндә 70 иллик өмрүнү хәрчләмиш олду. Чех тәләбәси Јан Палак кими онун да һејкәли гојулмалыдыр. Буну күтбејин мүхалифәт һакимијјәтә кәләндә етмәлидир, өзү дә һөкмән.

Азәрбајчанын академик Әфранд дәшдәмировлара еһтијачы јохдур. Чаһид Һилалоғлулар миллатә она көрә лазымдыр ки, онларын аиләләриндә азадлыг ва әдалат уғрунда чанларыны гурбан вермәјә һазыр оланлар доғулсун. Бу күн зүлм вә ријакарлыг түстүсүндә боғулан Азәрбајчан оғланлары ачлыг елан етмәк вә ја вәтандашлыгдан имтина етмак дејил, Чаһид Һилалоғлу кими гәһрәманлыг һәракатләри нүмајиш етдирмәјә гадир олсајдылар, бәзиләри халгын башына нохта салыб истәдикләри јерә сүрүкләјә билмәзди.

МУСЛУМ МАГОМАЈЕВ

(1885-1937)

Мусиги сәнәтимизә гијмәт верилəркән, сөзсүз ки, Үзејир Һачыбәјовдән сонра Муслум Магомајевин ады чәкилмәлидир. О, тәкчә "Шаһ Исмајыл" операсы илә бу һәггы газаныб.

Амма Муслум бәј һам дә көзәл "Нәркиз" операсынын, чохлу маһныларын вә һәтта тамашәјә гојулмајан опереттәнын мүәллифидир. Бу әсәрләрин бир-бириндән көзәллији онларын һансы биринәсә үстүнлүк вермәјә имкан вермир.

Үмумијјәтлә, бөјүк сәнәткарларын үстүнлүјү ондадыр ки, онлар һәр јени әсәрини онун јарадычылығынын шаһ әсәри олачағыны дүшүнүб јарадырлар.

Муслум Магомајев Азәрбајчан муғамлары илә нафәс алырды вә онларда нә гәдәр түкәнмәз јарадычылыг еһтијатынын чәмләшдијини јахшы билирди. Вә о, усталыгла бу түкәнмәзликдән истифадә едиб бир-бириндән көзәл әсәрләр јарадырды.

М.Магомајев бөјүк Үзејирин тәсир даирәсиндә олсә дә, (бу даһинин муасири олуб, онун тәсир даирәсиндә олмамаг гејри-мумкүн иди) өз дәсти хәттини, өз тембр вә сәс дүзүмүнү јарәтды.

Үмумијјәтлә, Азәрбајчан мусиги мәдәнијјәтинин, "Аршын мал алан" истисна олмагла, һеч чүр бәхти кәтирмир. Онлар дүнја мусиги тарихиндә јер тутмаға лајиг олдуглары һалда, бу онлара гисмат олмајыб. "Короғлу" операсы, "Нәркиз" операсы, "Низами", "Хосров вә Ширин" опералары дүнјанын ән мәшһур опера сәһнәләрини бәзәјә биләр.

Мусигинин тәсир күчү, инсанын һисс вә дујғуларына, онун әһвал-руһијјасинә һокметмә габилијјәти һадсиздир. Муслум Магомајевин "Шаһ Исмајыл" операсы манә нә гадар хошбәхт дәгигаләр бахш едиб, буну бир Аллаһ билир.

САДЫГЧАН

(1846-1902)

Азәрбајчанда ифачылыг саһәсиндә гүдрәтли усталар јетишиб. Хүсусән тар ифачылығында сәнаткарлыг зирвәларини фәтһ етмиш тарчылар инди да мөвчуддур. Бу чаһәтдән бахтимиз катириб. Гурбан Пиримов, Бәһрам Мансуров, Һачы Мәммәдов, Рамиз Гулијев дүнјада тајы-бәрабарләри олмајан тарчылардыр. Лакин Садыг Әсәд оғлу Садыгчан бу санәтин даһиси вә реформатору иди. Гафгазын Консерваторијасы адланан Шушада доғулуб орада да вәфат едән Садыгчан нәинки вәтәниндә, бүтүн Гафгазда, Иран вә Түркијәдә да шөһрәт газанмышды. Лакин гејд етдијимиз кими чалғы усталығы илә һејрәтләндирмәкдән башга, о јана кетмәк олмаз. Әлбатта, сәнатдә һејрәт доғурмаг фөвгәладә һүнәрдир вә јүздән бир сәнаткара мүјәссәр олур. Садыгчан иса чами үч илда 1875-78-чи илләрда нәләр етмамишдир. Азәрбајчан Совет Енсклопедијасында белә јазылыб:

"О, Азарбајчан халг мусигисинин хүсусијјәтләрини нәзәрә алараг тәрын сәс дүзүмүнү јени гајдада танзимламиш, икинчи октаванын артыг пәрдаләрини атараг онлары хроматик гајдада дүзмүшдр. О, тара чинканә ва көк симләр әлавә етмиш, онларын сајыны 5-дән 11-а чатдырмыш, тарын кәрилмәсинин гаршысыны алмаг үчүн онун чәнағынын ичәрисина ағач дајаг артырмышдыр. Әввәлләр диз үстүндә тутулан тары Садыгчан илк дәфа синадә чалмышдыр".

Бали, хошбәхт бир анда даһинин закасы санәтдә мөчүзәләр јаратмышдыр.

Һар алатин өз ифа көзәллији вар. Каманча да көзәлдир, пиано да. Лакин шахсан маним үчүн тар ән јүксәк зөвг вә хошбәхтлик манбајидир. Онун ифәсында һәјатын бүтүн чаларлары, инсан овгатынын бүтүн ранкаранклији әкс олунур. Мән Үзејир бајин биринчи фантәзијасындан 50 илдир алдығым зөвгә көрә мәһз тара вә фортепианоја борчлујам.

Садыгчан тары артыг бүтүн Гафгазда, Иранда, һатта Орта Асијә өлкәләриндә тәтбиг олунур. Бу даһи инсан һәтта муғамлара бир сырә алавәләр етмиш, чохлу рәнк вә маһнылар јазмышдыр.

ҺӘЧӘР

(XIX əсрин сону XX əсрин əввəли)

Һансы халга кимләр лазым олур, онлар доғулмур. Кимләр лазым дејил, сајлары-һесаблары олмур. Азәрбајҹан халгына гәһрәман, өлүмә һазыр олан азадлыг мүҹаһидләри лазым икән, бирҹәси дә тапылмыр ки, тапылмыр. Тапыланда да Рөвшән Ҹавадов кими тамамилә сијаси тәфәккүрдән мәһрум олурлар. Чар дөврүндә әлбәттә, әјилмәз, сатылмаз, сарсылмаз шәхсијјәтләримиз аз дејилди. Ва онлар началник вә приставларә бојун әјмәјиб кеч-тез мешәләрә ва дағлара чәкилиб һөкумәт адамлары илә, ганун ва низам-интизам органлары ила үз-үзә, гаршы-гаршыја дурурдулар.

Һәҹәр Нәбинин арвады иди. Амма Шаһсевән гадынлары кими кечә-күндүз ат белиндә иди. гачаг Нәби чар нөкәрләри илә амансыз мүбаризәјә кирмишди. Анҹаг гәрибәдир ки, бу пристав, началник вә губернаторлар елә бил онунла сичан-пишик ојнајырдылар. Һәр дәфә тутуб күллаләмәк əвəзинә, апарыб газамата салырдылар ки, сонра да икид Һәҹәр өз атлы дәстәси илә кәлиб гачыртсын. Бәзән дә əксинә олурду. Һәҹәри тутуб һәбсханаја атырдылар, Нәби кәлиб ону азад едирди.

Газамат истидир, јата билмирәм,
Кобурнат күчлүдүр, бата билмирәм.
мәним бу күнүмдә кәләсән Нәби,
Газамат дальны дәләсән Нәби.

Көзәл ҹәнкәвәрлик романы олән "Гачаг Нәби" дастанында Һәҹәрин парлаг вә һејранедичи образы јарадылыб. Ат чапмагда, түфәнк ојнатмагда икид әриндән кeридә галмајан бу гәһрәман гадын Короғлунун көзәллик вә ағыл рәмзи олән Никарындан чох фәргләнир. Никар тәдбирлә, Һәҹәр исә икидликлә әрләринә, онларын әмалларынә хидмәт едирдиләр.

Епосун дәвәмы кими јазычы Сүлејман Рәһимовун Һәҹәрә һәср олунмуш "Ағ атлы гадын" адлы көзәл бир новелласы вар. Орәда кәнҹлији чохдан өтүб кечмиш бир гадын чаванләрын бачармадығы ат чәпмаг вә түфәнк атмаг маһарәти көстәриб образә әфсәнәви бир чалар вермишдир.

ӨМӘР ЕЛДАРОВ

(1927)

Өмар Елдаровун мүасир Азарбајчан һејкалтарашлыг мактабиндаки јери үчлүјүн һеч шүбһасиз ки, марказиндадир. Доғрудур, Токај Мәммадовун Үзејир Һачыбајов абидаси маним бахмагдан дојмадығым һејкалтарашлыг шедевридир. Даһи бастакарын задакан руһу ва парлаг дүһасы онун аличанаб чөһрасинда мисилсиз табиилик вә усталыгла акс олунуб. Өмар Елдаров ва Токај Маммәдовун Фүзули абидаси да Родендан калан али чанаја сөјканма назара алынмазса, мисилсиздир. Адама еле калир ки, Фүзулинин дарин идракы, бөјүк кадари бундан ифадали шакилда акс олуна билмаз. Бу парлаг пластика, табии дуруш, дүнја гами ила ајилмиш күраклар санатда Роден зирвәсидир. Бу һејкала бахыб һала 30 ил аввал јазмышдым:

Ону дүшүндүрүр еле бил һала
Мачнунун фарјады, Лејлинин гами.

Өмар Елдаров инчалик, зарифлик, лирика ва поезија нағмакарыдыр. Һејкалтарашлыгда бу надир веркидир. Онун "Заманын үч ранки" адлы композисијасы дашларын фалсафи елекијасыдыр. Инсан өмрүнүн сүратлә бир-бирини аваз едан марһаләларинин, кәнчлик көзәллијинин чазибәдарлығынын ва өтарилијинин белә образлы ифадәсинә аз раст кәлмәк олар. Наһајәт, һејкалтарашын чазибәдар Натаваны. Мән Хуршидбанунун поезијасынын һавәскары дејилам вә мәнә ела калир ки, бу көзал тунч чөһрә онун саһибинин чөһрасиндан чох-чох чазибәлидир. Бу да тәбиидир. Хејрхаһ хан гызы, онун начиб әмәлләри, инчә әламли поезијасы маһз бу чүр поетик тәчәссүмә лајигдир. Хан гызынын кејим-кечими, үзү, әлләри, сачлары илә о гәдәр аһәнкдардыр ки, елә бил абидә елә-беләчә "анадан олуб".

Чох тәәссүф ки, Өмәр Елдаров кими бөјүк санаткар бу күн һәмкарлары кими, хүсусила сон иллар конјуктура хәстәлијинә дүчар олуб. Вә өмрүндә бирчә дәфә чыхыш етмадији Милли Мәчлис депутатлығына бела разы олуб.

Һәчәр

(XIX сону XX әсрин әввәли)

Һансы халга кимлар лазым олур, онлар доғулмур. Кимләр лазым дејил, сајлары-һесаблары олмур. Азарбајчан халгына гаһрәман, өлүмә һазыр олан азадлыг мүчаһидләри лазым икән, бирчәси дә тапылмыр ки, тапылмыр. Тапыланда да Рөвшан Чавадов кими тамамилә сијаси тәфәккүрдан маһрум олурлар. Чар дөврүндә әлбаттә, әјилмәз, сатылмаз, сарсылмаз шәхсијјәтләримиз аз дејилди. Ва онлар началник вә приставлара бојун ајмәјиб кеч-тез мешәларә вә дағлара чәкилиб һөкумәт адамлары илә, ганун вә низам-интизам органлары илә үз-үзә, гаршы-гаршыја дурурдулар.

Һәчәр Нәбинин арвады иди. Амма Шаһсевән гадынлары кими кечә-күндүз ат белиндә иди. гачаг Нәби чар нөкарләри илә амансыз мүбаризәјә кирмишди. Анчаг гарибәдир ки, бу пристав, началник вә губернаторлар елә бил онунла сичан-пишик ојнајырдылар. Һәр дәфә тутуб күлләләмак әвәзинә, апарыб газамата салырдылар ки, сонра да икид Һәчәр өз атлы дастәси илә кәлиб гачыртсын. Бәзән дә эксинә олурду. Һәчәри тутуб һәбсханаја атырдылар, Нәби кәлиб ону әзад едирди.

Газамат истидир, јатә билмирәм,
Кобурнат кучлүдүр, бата билмирам.
мәним бу күнүмдә кәләсән Наби,
Газамат далыны дәләсән Нәби.

Көзәл чәнкавәрлик романы олан "Гачаг Нәби" дастанында Һәчәрин парләг ва һејранедичи образы јарадылыб. Ат чапмагда, түфанк ојнәтмагда икид эриндән керида галмајан бу гәһрәман гадын Короғлунун көзаллик ва ағыл рәмзи олан Никарындан чох фаргланир. Никар тәдбирла, Һәчар иса икидликлә әрләринә, онларын амалпарына хидмәт едирдилар.

Епосун дәвамы кими јазычы Сүлејман Рәһимовун Һәчәрә һаср олунмуш "Ағ атлы гәдын" эдлы көзәл бир новелласы вар. Орада канчлији чохдан өтүб кечмиш бир гадын чәванләрын бачәрмәдығы әт чапмаг вә түфәнк атмаг маһарати көстәриб образә әфсәнави бир чалар вермишдир.

ЧАББАР ГАРЈАҒДЫОҒЛУ

(1861-1944)

Һәтта Авропа вә Америкада да ади мүғәннилар ан бөјүк философ ва шаирдән даһа популјардыр. Бизда исә бу тәзад ләп дәриндир. Амма әслиндә мусигичиләрин популјарлығынын гајнағы бәсит вә һәтта бајағы јенијетмәлик вә кәнчлик зөвгүндән гидаланыр. Лакин мүғәнниләр арасында еләләри дә олур ки, онлары әлбәттә, пејғәмбәр вә јә дүнјә көзәлләри кими гызыла тутуб горумаг, растлашанда һөкмдарларын белә габагларында ајағы дурмасы вачибдир. Шуман Шопени нәзәрдә тутуб әбәс јерә демирди ки, "чанаблар, шлјапаларынызы туллајын, гаршыныздакы дүһадыр". Белә мөчүзәли верки саһибләриндан бири әфсанәви Чаббар Гарјағдыоғлу иди. 20-чи илләрдә Бакыда гуллуг етмиш атам дејарди ки, о вахтлар Чаббар шәһәрин бир башында охујанда, саси о бири башындан ешидиләрди. Онун бу илаһи сәсини јалныз вә јалныз 19-чу әсрин ортәләрында Тифлисдә јашајан мүғанни Сәттарын нағылвари сасилә мүгајисә етмәк оларды.

Чаббарын зил вә малаһәтли сәсиндә нәләр јохду! Бу чошғун, шаграг зәнкуләләрдә на гәдәр кәдәр вә гүбар варды!. Бу санки битиб-түкәнмәз бир зүлмдән Аллаһа шикајәт иди. Бу сәс дејил, јанғы иди.

Үмумијјәтлә, XX әсрин әввәлинда белә сеһркар сәс саһибләримизин сајы-һесәбы јох иди. Елә бил тале онлары гәсдән горхунч вә гарышыг бир заманда јаратмышды ки, беләчә һамысы заманын гасырғаларында итиб батсынлар.

Чаббар Гарјағдыоғлу бөјүк мүғанниларин ичиндән белә сечилирди. Амма таассүф ки, јекәбаш болшевик деспотларынын күнаһындан бу әфсанәви сәсдән демәк опар ки,һеч нә галмајыб.

МӨҺСҮН СӘНАНИ

(1900-1981)

Азәрбајҹан, сәһнә усталары - актјорлар, хүсусилә комикләр ҹәһәтдән о гәдәр дә чәтинлик һисс етмәјиб. 30-60-чы илләрдә һәм опера, һәм дә драм сәһнәләриндә мүгтәдир актјорлар фәалијјәт көстәрирди. Халг арасында һәдсиз популјар олан бу актјорларын ичиндә Мөһсүн Сәнани даһа артыг сечилирди. О, һәм комик, һәм дә драматик образлары ејни дәрәҹәдә гүдрәтлә јарадырды. Ојнадығы бүтүн ролларда (Ҹ.Ҹаббарлынын "Алмаз"ында Шәриф, "1905-ҹи ил"дә Ејваз Әсријан, Мирзә Фәтәлинин "Һаҹы Гара"сында Һејдәр бәј, Сундукјанын "Пепо" вә нәһајәт, Үзејир бәјин "О олмасын, бу олсун" оперетасында тәкрарсыз Гочу Әскәр) актјор бөјүк усталыг нүмајиш етдирирди. Доғрудур, "Молла Ибраһим Хәлил кимјакәр"дә Ағададаш Гурбановун кимјакәри дә мисилсиздир. Лакин Мөһсүн Сәнани үчүн һәр образ санки онун јарадыҹылығынын зирвәси иди. Адларыны чәкдијим бүтүн образлары ондан сонра бу дәрәҹәдә маһарәтлә ојнајан актјор тәсәввүр етмәк чәтиндир. Ким онун ифасында Һејдәр бәјин мәшһур "Һаны о күнләр ки", монологуну ешитсә, һәмин адамы һеч ҹүр инандырмаг олмаз ки, сәһнәдә Гарабағын јохсуллашмыш, чиловланмыш бәји дејил, садәҹә рол ојнајан бир актјордур.

Аллаһ истедадла јаратдығы шәхсә ән әввәл көзәл сәс верир. Һәм рол үчүн, һәм дә мүғәнни кими ифа үчүн. Мөһсүн бу ҹәһәтдән дә хошбәхт сәнәткар иди. Көзәл, каларитли сәси ила јаратдығы образын әбәдилијинә санки мөһүр вурурду.

Азәрбајҹан мәдәнијјәтиндә бу күн чырлашма кедир. Әдәбијјатда, сәһнә сәнәтиндә, мусиги аләминдә өлүб кетмиш нәһәнкләрин јериндә чыртдәнлар ҹүҹәрир. Онлара баханда инана билмирсән ки, бу сәһнә, бу әдәбијјат ва ја мусиги мәктәби ҹәми 30-40 ил әввәл нечә гүдрәтли сәнәткарларымызын ојнағы олуб.

МОЛЛА ПӘНАҺ ВАГИФ

(1717-1797)

Вагиф ады һадсиз популјардыр. Сәбәбкары да һеч шүбһәсиз ки, Сәмәд Вурғунун ејни адлы манзум пјесидир. Ушагдан бөјүјә кими һамынын бахдығы бу тамашаны һәтта чохлу әзбар биләнлар дә вар. Һадисәләри идеоложи бахымдан гәләмә алыб, тарихи реаллығы әкс етдирмәсә дә, һәр һалда әсәр Вагифин адыны бүтүн классик шаирләримизин адындан гат-гат машһур еләди.

Әслиндә Молла Пәнаһ елә бу шөһрәтә лајигдир. Чүнки јазылы әдәбијјатымызын илк нүмајәндәси иди ки, поезија дилини халг дили ила ејнилашдирди вә ашыг јарадычылығынә гүввәтли тәкан верди. Әлбәттә, ондан әввәлләр дә чанлы Азәрбајчан түркчәсиндә јазылмыш гошма вә кәрајлылары Ашыг Гурбани, Ашыг Алы, Шаһ Исмајыл Хәтаи јаратмышдылар. Лакин Вагиф сүбут етди ки, сарајда јашаја-јашаја да, доғма түрк дилиндә асл поезија нүмуналари јаратмаг олар.

Вагиф Азәрбајчан түркчәсини поезија дили кими һекемон етди ва бир нөв она һүгуги статус верди. Ондан сонра артыг фәрсча јазмаг фәјдасыз бир шејә чеврилди. Вә доғрудан да аз сонра Азәрбајчанын һәр ики тәрәфиндә фарсча јазмаг имтијазлыг тахтындан енди. Доғрудур, икинчи дарачәли истедадлар фарсча јазмағы һалә да бир үстүнлүк кими тәгдим етмәјә чалышырдылар. Лакин бөјүк Мирзә Фәтәли өз епохал пјесләри вә "Алданмыш кәвакиби" илә јени Азәрбајчан әдәбијјатынын әсасыны гојду.

Вагиф өмрүнүн чохуну Гарабағ ханлығынын лајтахты Шушада јашајыб ханын вәзири олса да, шерләри, гошмалары, кәрајлылары, дејишмәләри тамамилә халг руһунда, халг һәјатынын набзи илә дөјүнүр. "Бајрам олду" адлы мәшһур шери садәлији, тәбиилији, шәффафлығы вә реализми ила әвәзсиздир. Јахуд "Үч јашындан беш јашына варандә" шери һәјат мүдриклијинин классик нүмунәсидир. Јусиф Вәзир Чәмәнзәминлинин "Ики од арасындә" романы Вагифин һәјаты һаггында чох реалист әсәр олмасына бахмајараг тәассүф ки, һәјатда вә мәишәтдә әхлаг принсипларинә о гәдәр дә әмәл етмәјән бу көзәл шаирин мүрәккәб образыны лајигинчә әкс етдирмир.

МӘҺСӘТИ КӘНЧӘВИ

(XII әср)

Антик дүнја истисна олмагла XII әсрдә һәр һансы бир гәрб өлкәсиндә шаирәләрдән данышмаг тездир. Аврупа чох-чох әсрләр сонра мејдана чыхан шаирәлари илә өјүнә биләр. Азәрбајчанда исә XII әсрдә артыг Мәһсәти ханым вәр иди. Тәәссүф, чох тәәссүф ки, о да доғма дилини гојуб чох-чох узагларда јашајан јадларын дилинда - фарсча јазыб јаратмышдыр. Анчаг Низами, Хагани вә Әбул Үлаларын јолухдуғу бу хәсталикдән Маһсәти кими зәриф вә көврәк бир мәхлуг јајына биләрдими? Мәһсәти рүбаиләр јазыб вә бу рүбаиләр онун дүнјакөрүшүнүн фикир вә һиссләринин тәрчүманыдыр. Доғрудур, бизим ханым

Мәнсиз дә дүнјанын иши кечәрмиш
Әчәба, нә үчүн чаһанә кәлдим?

дејән Хәјјам кими дәринликләрә кедә билмәзди. Лакин онун

Бу дүнјә бир гызыл кузајә бәнзәр,
Сују каһ шириндир, каһ да ки, зәһәр.

Әчәл көһләниндә һазырдыр јәһәр

кими сөз инчиләри 200-дән артыгдыр.

Биографијасындан чох аз мәлуматлар калиб чатыб. Мәһсәтинин әлбәттә, даһа занкин әдәби ирс саһиби олмасы шәксиздир. Ләкин өз јаратдыгларына бикәнәлик бүтүн орта әср сәнәткарларымыз кими Маһсәтијә дә хәсдыр. Үмумијјәтлә, јалныз өлмәзлик ешги илә јәшајәнлар јарадычылыгларынын јашамасы гәјғысынә галырлар вә бәлкә Мирзә Шәфини дә өз шер диваныны Боденштедтә бағышламаға мәһз өлмәзлик тәлабаты мәчбур етмишдир.

Дүнјадан, онун неметләриндән, севки вә һајат севинчләриндән бу гәдәр илһамла бәһс едән Мәһсәтини көрүнүр, сарајда јашамаға апарән мәһз бу мотивләрдир. Сәлчуглар дөврүндә һәјат севинчләриндән фејзијәб олан шаирәнин әдәбијјат бәрәсинда дүшүнмәјә вахты олмушму?

Һејф, ачы шәһдин зәһәрдир, һәр ан,
О шөвгү, һәвәси јандырыр һичран.
Өлүм чан гуртарыр, ән бөјүк чәфә,
Ајрылыг зүлмүдүр, дүнјәда ал'ан.

Мәлумдур ки, өзка дилиндә јазанлар "ад мәним, јар өзкәнин" мәсәлиндаки јарә бәнзәјирләр. Онларын бизим сојумуза мәхсуслуғу тәәссүф ки, бизә чох аз тәсәлли верир.

ГАЧАГ НӘБИ

(1854-1896)

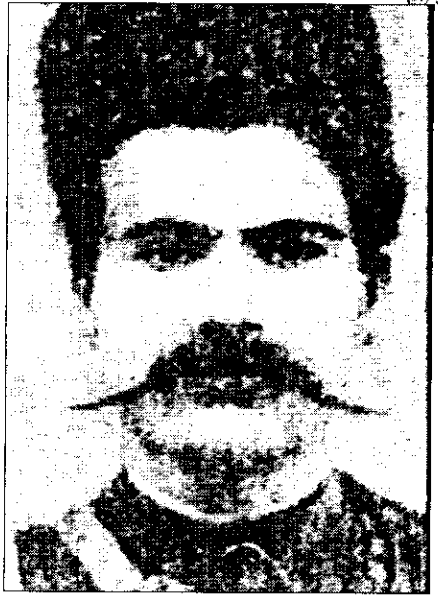

Адамлар вар мачбурән даһи вә ја гәһрәман олурлар. Балзак биринчиләрә, Александр Матросов исә икинчиларә мисал ола биләр. Адам вар өлдүрсән дә һагигәти дила кәтирмәз, адам да вар өлар, һагигатин тапданмасына дөзә билмаз. Адам вар көләликдә азад олур, адам вар көләликдә дәрһал өлүр. Нәби зирак, ағыллы ва ирадали бир адам иди ва һајатда асанлыгла өзүна мөвге газана биларди. Амма һагсызлыға, нисби көлалијә белә дөзмәјиб, раһат һајатыны дағда-дашда гачаглыг һәјаты илә әвәз етди. Гачаглыг да пешәдир. Өзү дә гадим, чәтин вә дадлы пешәдир. Өзүндән гат-гат күчлү илә, һакимијјат илә мүбаризанин ләззати вә әла кечмәзлијин вә ја гаршы тарәфин јумшагпығынын ширникләји гачәглығы пешәја чевирир. Әлбәттә, чар һөкумати јумшаглыг көстәрмасәјди вә Нәби һәр дәфә әла кечаркән газамата салынмаг авазинә, јериндәчә күлләләнсәјди, нә бир сөз-сөһбәт, нә дә бу проблем оларды. Белә ситуасијалардан чыхмағын атасы олан Иосиф Сталин демишкән,

"адам јохдур, проблем дә јохдур". Лакин чар II ва III Александрлар өзләринин адаләт вә ганунчулуғуну сүбут етмәк истәјирдими, јохса бу ојун онлара ләззәт верирди, билмәк олмур. Бәлкә Нәбинин вә дәстасинин дағларда, гајаларда әкс-сәда верән күллә сәсләри чар губернаторлары үчүн мусиги иди? Бәлкә јаделли ағапар фикирләширдилар ки, "чөлүн гушу, чајын дашы", һа бир-бирини гырсынлар?

Нәби гәһрәман иди, мүһасирәләрин чохундан галиб чыхырды. Полис дәстәләрини пәран-пәрән салырды. Бу да чамаата хош калирди. Мәлумдур ки, халгла довләт јаранышындан гаршы-гаршыја дуран гүввәләрдир. Хүсусән, Асијада. Вә тәбии ки, икинчиләр һәмишә галиб чыхыр. Буна көрә рәгибини, јәни дөвләти инчидән, нараһат еданләрә халг инстинктив оларағ һәмишә рәғбәт бәсләјир. Нәтичадә Нәби кими фөвгәлшәхслар ади гачагчыдан халг гәһрәманына чеврилирләр.

МАРАЛ РӘҺМАНЗАДӘ

(1916)

Азәрбајҹан графикасынын доғрудан да бөјүк усталары вар. Онларын ичиндә Әләкбәр Рзагулијев, Расим Бабајев, Марәл Рәһманзада хүсусилә, сечилирлар. Үчлүјүн ан парлағы вә рәнкарәнки һеч шүбһәсиз ки, Марал Рәһманзадәдир. Әкәр графикада лирика, поезија, зарифлик вә көзәллик мотивләри әсасында дүнја сәркиси тәшкил олунсајды, експонатларын чоху һеч шүбһәсиз ки, Марал Рәһманзәдәја махсус оларды. Онун ранкли линогравүрлари дүнја музејләринә јәрашыг верә биларди. Рәссамын силсилә ила јаратдығы бу әсәрлара бахдыгча дојмаг олмур. Онун гәһрәманлары әсәсан гадынлардыр. Лакин онларын һамысы бөјүк сәнаткар фырчасынын гүдрәти илә бир-бириләриндән көзәл ва көзохшајандырлар. Гочасы да, канчи да.

"Бакы", "Мәним вәтәним", "Азәрбајҹан" силсиласинә дахил олан бир нечә ләвһәјә нәзәр салаг.

"Дағ кәндинин аналәры" - Ал-әлван чәмәнликда ики канч ана сөһбәт едирләр. Гучагларында ушаг тутмуш бу гәдди-гаматли көзәлләра, онларын чөһрәсина вә кејимләринә баханда дүшүнүрсән ки, рәссам санки табиәтлә јарыша кириб. Табиәтин гүдрәти чатмајан зәрифлик ва нахышлар аләми јарәдыб.

Јахуд "Булаг башында" вә "Нахчыван көзәллари" линогравүрләри. Валлаһ, һәјатда бу гадәр әлвән, зәнкин көзәллик тапмаг олмаз. Јалныз гүдрәтли рәнккар тәхәјјүлү буна гадирдир. Бу ләвһәләри јалныз "Хәмсә"јә чәкилмиш Тәбриз миниатүрлари илә мүгајисә етмәк олар. Онлара бахыб һекајә јазмаг нечә асандыр.

Марал Рәһмәнзадәнин рәнкләр, нахышлар дүнјасында дағларын хүсуси јери вар. Будур, "Арәз" линогравүрү: дәрин вә назик дәрәда гыврылыб ахән сәнки чај дејил, ал-чәһрајы илаидыр. Бу гырмызы, әлвән дағлар инсаны нијә белә сеһрләјир? Бәлача бир ләвһәја бу гәдар магнит ҹәзибаси верән надир?

Бу гәдәр гүдрәтли бир график устасынын индијә кими бүтөв бир албому нәшр олунмадығына көрә Азәрбајҹан һөкумәтинә ва онун рәһбәрләринә нә дејасән?.

ФУАД ӘБДҮРРӘҺМАНОВ

(1915-1971)

Азәрбајҹан һејкәлтәрашлыг сәнәтинин тарихи гәдим дејил. Онун баниләриндән бири 1915-ҹи илдә Шәкидә доғулуб Ленинград Рәссамлыг Институтуну битиран Фуад Әбдүррәһмановдур. Онун јаратдығы һејкәлләр тәкҹә Бакы ва Кәнҹанин мејданларына дејил, Бухара, Дүшәнбә вә Улан-Батора да јарашыг верир. Һејкәллари чох ҹанлы вә тәбии көрүнән Фуад Әбдүррәһмановун Сәмәд Вурғун, Ибн Сина вә Рудәки кими абидәләри, "Чобан" вә "Азад гадын" гадын кими һејкәлләри јүксәк бәдии вә естетик дәјәрләри ила сечилир.

Бу јорулмаз сәнәткарын һејкәл, бүст вә барелјефләринин сајы јүзләрләдир. Лакин онун шаһ әсәри һеч шүбһәсиз ки, Бакыдакы ејни адлы музејин габағында учәлдылан Низами абидәсидир. Һејкәлтәраш даһи шаирин канҹ, ирадали вә енержи долу образыны бөјүк усталыгла јаратмышдыр. Һазырда Бәкынын икинҹи рәмзинә чеврилән бу һејкәл ејни заманда әзәмәт вә мүтәнасиблик тәнасүбүдүр. Һејкәлин постаментини бәзәјән көзәл барелјефләрдә Низами әсәрләринин сүжетләри акс олунараг абидәјә классик бир көркәм верир. Тасәдүфи дејил ки, һејкәл Сталин Мүкафатына лајиг көрүлмүшдү.

Азарбәјҹан бу күн дә һејкәлтәрашлардан касыбдыр. Лакин шәһәрә, хүсусилә онун гәдим һиссәсинә һејкәлләр зәрурәти вәр. Дашдан учалдылан биналар кеч-тез дағылыб кедир. Тунҹ, мәрмәр вә гранит әбидәләр исә мин илләрлә јашајараг шаһәрә көзәллик вә бәнзәрсизлик кәтирир. Инанырыг ки, Фуәд Әбдүррәһмановун һеч олмаса бу һејкәли тәбии фәләкәтләр мане олмәса дөрдүнҹү миниллија кими јәшајаҹаг.

ҺӘСӘН БӘЈ ЗӘРДАБИ

(1842-1907)

Азәрбајчанда XX әсрин әвәлләриндә сөзүн әсл мәнасында парлаг маарифчилар дәстәси јетишмишди. Онларын ән һәртәрәфлиси Зардаб кәндиндә доғулан Һасан бај Маликов иди. Әлбәттә, бәј титулуну о, сонраләр габул етди. Ва доғулдуғу кәндин адыны дә өзүнә тәхәллүс көтүрдү. Хошбәхтликдан Һасан бај шаирлик хулјасына дүшмәди. Өзүнү театрын таблиғина, мүәллимлијә, Дөвләт Думасынын үзвү кими сијаси фаәлијјәтә, ән фајдалысы исә мәтбуәтә һаср етди. Онун 1875-77-чи илләрдә нәшр етдирдији "Әкинчи" газети Азәрбајчан дилиндә, милли мәзмунда илк мәтбуәт органы иди. Ики һафтәдә бир дәфа чыхан газетин чами 56 нөмраси ишыг үзү көрдү. Газетдә М.Ф.Ахундов, С.Ә.Ширвани, Н.Б.Вәзиров өз јазылары илә иштирак етсәләр да, демәк оләр ки, бүтүн јазыларын мүәллифи Һәсән бәјин өзү иди. Азәрбајчанын сијаси, игтисади ва мадәни һәјатынын бүтүн саһаләрина ишыг салмаг истәјан Һасән бај табии ки, ән чох әкинчилик, тәбиәт ва мадәни-маарифчилик мәсәлаләрина диггат едирди. Бу она көрә тәбии иди ки, о вахт Азәрбајчан халгы рус империјасынын ән керидә галан тәәбәләри кими әсасән јалныз әкинчиликлә мәшғул иди. Кәндләрдә молла мәктәбләриндә охујанлар сөзсүз ки, бөјүјүб моллачылыг етмәкдән башга һеч нә бачармырдылар. Јалныз јүз миндә бир нәфәр Зәрдаби кими (о, Москва Дөвләт Университетини битирмшиди) Русија вә харичи өлкәларин али мәктәбләриндә тәһсил ала билирдиләр.

Һ.Зәрдәби "Әкинчи" газети ила халгына, онун әнладығы дилдә санки һәјатын әлифбасыны өјрәдирди. Дахили вә харичи хәбәрләрдән сонрә мәктублар вә елми јениликләрдән данышыб, әкинчилик масәлаләринә кечирди. О, кәндлиләрә һар шеји өјрәдирди. Милләтләрарасы сүлһ вә достлуг идејаларынын таблиғина, режимә гаршы лојәл мүнәсибәтинә бахмајараг, рус сензурасы јенә газетин нашрини дајандырды. Бундан сонра Һ,Зардаби өз кәндинә кедиб 20 илә гадар орада мирзәлик еләди.

1896-чы илдә нәһајәт, Бакыја гајыдыб ојанан мәдәнијјәт вә маарифин фәал хәдимләриндан бири олду вә һәттә машһур "Каспи" газетинә бир мүддат редәкторлуг етди. Онун дәфниндә Бакыда илк дафә оләрәг јүз минларлә әдам иштирак етмишди.

АШЫГ ӘЛӘСКӘР

(1821-1926)

Мәтбуәтын, радионун мөвчуд олмадығы орта әсрләрдә Јахын вә Ортә Шарг өлкәләриндә һамин функсијәләры сәнәткарлар јеринә јетирирди. Хүсусилә өлкәни шаһәр-шәһар, кәнд-кәнд кәзән ел ашыглары өлкәдә бир нөв мүхалифәт ролуну ојнајырдылар. Онлар һагг ашығы кими ағыр ва шәрәфли бир миссијаны јеринә јетирир вә буна көрә һеч дә чәзаланмырдылар. Ән гәддар деспот белә һәгигәти ачыг сөјләјән тәлхәк вә ашыглара гаршы дөзүмлү олурду. Бу мәнада ашыг сәнәти о зәманлар совет дөврүндән вә индикиндән фәргли олараг гат-гат һөрмәтли вә шәрафли иди. Совет режими бу гәдим сәнат сәһибләрини һәмин һөрмәт вә шәрәфдән мәһрум едиб бәсит мүбаллиғлара чевирди. Бела һөрмәт вә шәрәфлиларин ан наһәнки Ашыг Әләскәр иди. Устады Ашыг Алыдан поезија вә ашыг мусигисинин бүтүн инчәликларини өјрәнан Әласкәр ашыг шеринин бүтүн жанрларында камил нүмунәләр јаратды. О өзү дә јени форма вә ашыг һавалары илә фолклорумузун бу нөвүнү даһа да зәнкинлашдирди. Онун кәрајлы, гошма вә хүсусила тачнисләри мисилсиздир. Јүз илдән артыг өмүр сүрән бу бөјүк сәнәткәр бүтүн Гафгазда, Иран ва Түркијәдә да машһур иди.

Ашыг Әласкар илк нөвбәдә көзаллик нағмакары иди. Бу чаһәтдан о, Вагифдан сонра бу мөвзуну бүтүн рәнакаранклији, алванлығы ва даринлији ила бөјүк санат зирвасина галдырмышды. Лакин Вагиф һәм да күчлү ичтимаи-сијаси лирик, башы дашдан-даша дајан мүдрик олдуғуну сүбут едан "Көрмадим" ва ја "Бајрам олду" кими классик инчиләр јаратмышды. Ашыг Әласкар иса даһа чох форма ахтарышларына, санәткарлыг ифадасина үстүнлүк вериб бир нөв санәт сәнәт үчүндүр принсипинә үстүнлүк вермишдир. Тасадүфи дејил ки, Азарбајчанын мүасир бәстәкарлары онун сөзларинә бир сыра лирик маһны вә романслар јаратмышлар.

Ашыг Әләскар Азарбајчаны, хүсусилә онун Гарб маһаллары канд-кәнд казиб еп ичинда поезија руһунун машәлини јандырырды. Којча маһалында олан габри ерманилар тәрәфиндән дағыдылмышдыр.

МИРМӘММӘД ҸАВАДЗАДӘ

(1927)

Үзејир бәј, Ҹафар Ҹаббарлы, Мирза Фәтали, Мирза Шәфидән вә даһа бир нечә бәстәкар, философлардан башга мәним өзүмүн миннәтдар һисс етдијим һәкимләрдир. Ҝәнҹлијимдә тез-тез хәстәләнәрдим, амма һәкимләрин јардымы илә сағалар вә өзүнү тәзәдән дүнјаја ҝәлмиш кими һисс едәрдим.

Философларын сөзләринә, нәсиһәт вә чағырышларына гулаг асан јохдур. Амма адамлар һәкимләрә гулаг асмаға мәҹбурдур. Бир иш дә вар ки, һәкимләр һәм дә бәшәријјәтин сај артымына хидмәт едирләр. Онларын бу хидмәтинин ајры-ајры фәрдләрә тәтбиг едилмәси фајдалы, амма јер ганунларына ҝөрә әлбәттә әдаләтсизликдир.

Һәкимләрин дә бөјүјү, кичији олур. Вә онларын ичиндә дә зүлмә, шәрә хидмәт едәнләр чохдур. Хүсусилә, ССРИ дөврүндә һәкимләр чох арзуолунмаз адамлары арадан ҝөтүрмәкдә ҹәза органларына көмәк етмишләр.

Ҝүҹлү һәкимләрдән бири Мирмәммәд Ҹавадзадәдир. Шәхсән танош олмасам да, бу дүнја шөһрәтли бу урологдан разы оланлара, онун шәфалы әлләрилә тәзәдән дүнјаја гајыданлара чох раст ҝәлмишәм. О узун илләрдән бәридир ки, республика уроложи хәстәханасында шөһрәтли, шөһрәтсиз инсанлара хидмәт едир. Өз саһәсиндә бүтүн дүнјада танынмыш һәкимдир. Она суи-гәсд дә едилиб. Амма өмрү битмәдији үчүн сағ гуртарыб.

Бизда елә мәсәләләр вар ки, совет режими дөврүндә ондан гачмаг олмазды. Әҝәр вәзифә, ад-сан, харичи өлкәләрә ҝедиш-ҝәлиш истәјирдинсә, киминләсә ҝөрүшүб һәмин мәсәләләрдә ҝүзәштә ҝетмәли олмалыјдын, һәтта шејхүлислам олсан белә. Сијаси иерархија пилләләри илә учалмаг үчүн һөкмән конјуктура ҝүдмәлијдин вә әслиндә һәлә дә беләдир. Јухарылара бағлы олуб хидмәт ҝөстәрмәдән јүксәлмәк гејри-мүмкүндүр. Һәкимләр исә ад-саны өз баҹарыглары, усталыглары вә биликләри илә газанырлар. Ешшәк олуб да, академик олмаг мүмкүндүр. Амма пис һәким олуб, ад-сан газанмаг ағласығмаздыр. Чүнки нәтиҹә конкрет вә ајанидир. Бурада һеч кими алдатмаг олмаз. Алдатсан, јалныз гәбиристанлыг сакинләринин сајыны артырачагсан. Мирмәммәд Ҹавадзадә кими маһир һәкимләр исә әксинә, адамлары ордан гајтаранлардандыр.

ӘЛИ КӘРИМ

(1931-1969)

Әли Кәримин бүтүн јаздыглары бир галын чилд тәшкил едир. Амма ејни дөврдә јашамыш, гат-гат адлы-санлы шаир вә јазычыларын күллијјаты неча-нечә галын китаба сығмаз. Һәтта Әли Кәрим үчүн Фахри Хијабанда да јер олмады. Амма шанлы коммунист партијамызын биринчи катибләри вә КГБ кенераллары мызын мәрһәмәти сајәсиндә рус болшевикләри вә ермәни дашнаглары Хијабанымызын ән јахшы јерләриндә ујујур.

Әли Кәрим әлбаттә, нә Бајрон иди, нә дә Кафка. Амма истедадынын гүдрәтинә сөз јохду. Бу гүдрәт онун онларла шериндә өлмәзликлә ифадә олунуб.

Мән Әлини јахшы танјырдым. О, "Азәрбајчан" журналында Шер шөбәсинин мүдири, мән дә илк шерләрини јазан гәләбә идим. Јашымызда 5 ил фәрг варды. Амма бизи зөвгүмүз, дүнја әдәбијјатына гаршылыглы марағымыз көрүшдүрүрдү.

Онун шерләри "Илк симфонија" вә "Үчүнчү атлы" поемалары о вахт чап олунанда ела бил јај күнүндә илдырым чахды. Әли әдәбијјага бу чүр мөчүзә кими калди. Амма Мирзә Ибраһимов кими әдәбијјат "кенераллар"ыны јени әдаби гүввәләр дејил, онларын һансы истедада малик олмасы дејил, өзларинә јарыјанлар, гоһум-гардашлары мараглэндырырды. Партија вә дөвләт рәһбәрлијиндә дә партијаны тәраннүм едәнләр һөрмат саһиби иди.

Тамамилә диггәт вә гајғыдан кәнарда галан бу чүр истедад саһибинин сағлығында чәми ики кичик шер китабчасынын чап олунмасы дедикләримизи бир даһа сүбут едир. Әли Кәрим тәбии ки, һәјасыз дејилди, һәтта өз һаггы уғрунда мүбариза апармаға да һәваси чатмырды. Буна көрә иш о јерә чатды ки, һәтта журналдакы кичик вәзифасини да она чох кордүлар. Сонралар үзә чыхан шерләри сүбут едир ки, Әли һала чох-чох әввәллар көнүллү оләраг өлүмә доғру кедирмиш.

Әлинин поетик епитет вә метафорлары һејрәтамиз, сада, һәјати вә лоетикдир. Ән габәрыг вә үстүн чәһәти исә тәравәт вә көзләнилмәзлијиндәдир. "Үчүнчү атлы" поемасы белә метафорларла долудур. Әли Кәримин мүгајисәләри унудулмаздыр. "Үчүнчү симфонија" поемасынын ахырындакы сон мисралара бахын:

Симфонија сусмајырды,
Симфонија чағлајырды.
Ела бу вахт узәгда,
Јерә дикиб көзүнү.
Гучаглајыб дизини,
Бир көзәл ағлајырды.

Башга олкаларда белә истедадлар бармагла көстәрилир, миллат онунла фәхр едир, ондан автограф алмаг хошбахтлик сајылыр. Һамы үчүн алчатан олан садә, тәвәзокар Әли Кәрим исә кәраксизлик учбатындан 38 јашында маһв едилди.

ШӨВКӘТ ӘЛӘКБӘРОВА

(1922-1993)

Мүғәннилар санки инсанларын хошбахтлији үчүн доғулурлар. Бүлбүл, Рашид Беһбудов, Ағабаба Бүнјадзада ва наһајәт, Шөвкат ханым.

Мүғәннинин көһналмиш, тәсирдән дүшмүш лент јазысы варса, әлбәттә, бу, онун күнаһы дејил, маһнынын өзүнүн, онун јарадычысынын күнаһыдыр. Әкәр Шөвкәт ханымын 60 ил габаг ифә етдији "Гаракөз" ва ја "Кәлма, кәлмә", маһнылары бу күн дә тәсирли ва тәравәтли сәсләнирсә, демәли, бу ејни заманда Үзејир бајин вә Сәид Рүстәмовун хидмәтидир. Маһны вә ја романс нә гадар тәсирли вә емосионалдырса, көзәл сәсли мүғәнни да ону бир о гәдар усталыгла ифа едир. Шөвкат ханымын бу чүр бөјүк сәнәткарлыгла ифа едиб, дилдән-дилә салдығы маһны ва романслар сајсыздыр. Чаһанкир Чаһанкировун "Фүзули" кантатасындан "Шәби һичран" вә "Ана јурдум", Закир Бағыровун "Кәлачәк нәслә хитаб" вә "Илк хатираләр", Т.Гулијевин "Ахшам маһнысы", С.Әләскәровун "Ватаним", П.Бүлбүлоғлунун "Илк көрүшдан калирәм", Н.Мәммадовун "Мәни үзмә јар", С.Рүстамовун "Калмәдин" вә башга вокал әсәрләр мәһз Шөвкәт ханымын мисилсиз, мәлаһәтли саси, гадир санатәкарлығы нәтичәсинда көһнәлмәјән вә гочалмајан мусиги инчиләрина чеврилиб.

Шөвкәт ханымын сәси Бакынын шаны үзүмү кими дадлы, Абшерон ахшамлары кими әсраранкиз, Хәзәрин туфанлы далғалары кими чошгун вә гүдрәтли иди. О, һам халг, һам да елита мүғәнниси иди.

ӘЛИАҒА ВАҺИД

(1895-1965)

Совет дөврүндә поезијә ики мәчрадә мөвчуд иди. Бир расми шаирләр, партија вә һөкумәт директивләрини тәблиғ едиб әвәзиндә һәр чүр мәнсәб вә мүкафатлара лајиг көрүләнләр, бир дә һеч бир ада вә мүкафата лајиг көрүлмәјәнләр. Биринчиләрә Самад Вурғун вә Мирзә Ибраһимов башда олмагла бөјүк бир орду, икинчиларә исә Әлиаға Ваһид башда олмагла кичик бир дәстә дахил иди.

Истедада, санаткарлыға кәлдикдә, әлбәттә, Әлиаға Ваһид Сталин мүкәфатләры лауреатларынын һеч бириндан кери дејил, бәлкә дә үстүн иди. Лакин биринчиләр мәддаһлыг нәтичасинда дәбдабәли отагларда, сәрвәт вә шөһрәт ичиндә, Әлиаға Ваһид исә аиләси ила беш квадрат метрлик мәнзилда ва онун-бунун гонаглығы сајәсиндә јашајырды. Јалныз гочалығына јахын бир-ики кичик китабыны чап етдилар.

Азарбајчанда газал шаирләринин әксәријјәти бәсит, мазмунсуз ва дајәрсиздир. Хүсусила, совет дөврүндә белаләри аз олмајыб. Ваһид онларын ичиндә Гулливер кими сечилирди. Садә вә тәвәзөкәр, мүдрик ва һазырчаваб Вәһид шаһәр ва Бакы кәндләринин фолклор әнаналарини, јүксәк санәткарлыг сәвијјасини јашадан, тамин едән вә горујан асл халг шаири иди.

Әлиаға Ваһидин кечмиш Губернат бағындакы һејкәлинин үзү онун совет һакимијјати илләриндә наләр чәкдијини парлаг сурәтдә әкс етдирир. Образлы десәк, һејкалин үзү Ваһидин һајат јолунун, онун дахили кәрдишларинин салнамасидир.

ШАҺ АББАС

(1571-1629)

Сафавиларин, јани Шаһ Исмајылын нава-натичаларындан олан Шаһ Аббасын Азарбајчан түркләринә вурдуғу зәрбә чох ағыр натичалар верди. Онун пајтахты Гәзвиндән Исфаһана көчүрмасини, ерманиләрин аһатасиндә бөјүјүб сонрадан даим онлара һимајадарлыг етмәсини, Азәрбајчан дилини һәм өзүнүн, һам дөвлатин дилиндан узаглашдырмасыны зарбадан башга ајры чүр адландырмаг олмаз. Доғрудур, һар шејин ики башы олдуғу кими, онун фарслашдырма зәмининдә Тәбризи пајтахта дөндармаси да балкә даһа ағыр фачиәләрә кәтирәрди. Бела ки, Табриз о заман фарс чиновникләри ила долар ва бу күн тамамила фарслаша биларди. Амма һәр һалда Азәрбајчан түркләри дә она борчлу галмајыб, машһур бир фарс ифадасини өзларина махсус дајишарак "Шаһ Аббас чәннәтмәкан, тәрәзија вурду такан, ики гоз, бир кирдакан"... шаклина салдылар. Бүтүн бунларла бәрабәр, Шаһ Аббасын өз дөврү үчүн чох күчлү олан Османлы ордуларына дөнә-дөнә галиб кәлмәси, һәтта Бағдады онлардан кери алмасы онун гүдратли саркәрдә олмасына һеч бир шәкк-шубһә гојмур. Лакин Шаһ Аббасы бүтүн дүнјада мәшһур едән вә доғрудан да онун бу шөһрәтина һагг газандыран ән мүсбәт чәһәти Иранда, Азәрбајчанда, һәтта Әфганыстан ва Орта Асијада көрдүјү абадлыг ишләри, тикдирдији сајсыз-һесабсыз мәсчидләр, карвансаралар, көрпүлар, китабханалар, овданлар олду. Үмумијјәтлә, дүнјадә һеч бир халгын мәнфи характерли ики халг - русларла фарслар гәдәр бәхти катирмәјиб. Руслар татар-монголларын һесабына вә миллијјәтчә чуваш олан Јермакын күчүна учсуз-бучагсыз әразиләрә саһиб олдулар. Јалныз сөз мејданынын маһир дөјүшчүсү олан мәкрли фарслар да азәрбајчанлы шаһларын сајәсиндә һазыркы бөјүк Иран әразисини һазырча көкә кими тапдылар. Диктаторларын ән бағышланмаз чәһәти халгын ләјагәтини, мағрурлуғуну мәһв едиб онлары рәзил бугаламунлара чевирмәләридир. Ирана нә бөјүк хидмәт едирсә етсин, Шаһ Аббас мүсбәт гијмәтли бөјүк шәхсијјәт сајыла билмәз. Вә бөјүк Мирза Фәталинин она вердији гијмәт дедикләримизә бир даһа сүбутдур.

МИРЗӘ ХӘЗӘР

(1947)

Һачанса Азәрбајҹан халгы ағ күнә чыхса, Мирзә Хәзәрин бәлкә дә фәрјад долу сәсинә еһтијаҹ олмајачаг. Анҹаг һәлә ки, јурдумуз сәфаләт ичиндә боғулур, Мирзә Хәзәрин сәси үрәкләрә тәсәллидир. "Азадлыг" радиосуну мән 40 илдән артыгдыр ки, динләјирәм. Радионун о заманкы шәрһчиләри вә дикторлары һеч шүбһәсиз ки, индикиләрдән даһа артыг һөрмәт ва иззәтә лајигдирләр. Чүнки онлары аддымбашы өлүм тәһлүкәси көзләјирди. Чүнки онлар бүтүн дүнјаны сармыш горхунҹ КГБ спруту илә чарпышырдылар. Адларыны унутдуғмуз һәмин ҹәнкавәрләрә ешг олсун!

Мирзә Хәзәр дә артыг бу мүчадиләнин ветераныдыр. Онун сачлары Азәрбајҹанын азадлығы, мүстагиллији вә демократијасы уғрунда мүбариза чағырышларында ағарды. Јорулмаг билмәјән бу ҹәнкавәр публисист 20 илә јахындыр ки, Гүзејли-Күнејли Азәрбајҹанын ганыны ичән вампирләри сөзлә гамчыламагда вә мәнән өлдүрмәкдәдир. Анҹаг вампирләр мәнәвијјатдан мәһрумдурлар. Сөз ханҹәри онлара чох аз тәсир едир. Анҹаг игтидары аз да олса чәкинмәја вә еһтијатлы олмаға мәҹбур едир. Мирзә Хәзәрин сәси нә гәдәр сечмә оғуллары тутулаҹаг дивандан хилас едиб, нә гәдәр азадлыг ҹарчыларыны һәбсханалардан гуртарыб.

Мирзә Хәзәрин сәси гаранлыг һәбсхәна камерасындакы кичик панҹәрә кимидир. Бирҹә күн бу сәси ешитмәјәндә еlә билирик ки, доғма, әзиз бир адамымызы итирмишик. Хүсусилә сон илләрдә бу сәс санки икинҹи бир "Короғлу" увертүрасыдыр. Бу ајыг, ҹәсур, әдаләтли зәкә вампирләрин ағзыны "намордник" кими һәр күн дартыр, мухалифәтә вә азадлыгсеварләрә аз да олса јашамаг шансы верир.

ИМАМ МУСТАФАЈЕВ

(1910-1997)

Имам Мустафајев Хрушшов "оттепели" далғасында Азәрбајҹанда һакимијјәтә кәлән ва мүһитин мәнәви принсипләри илә тәзад ташкил едән бир шәхсијјәт иди. Белә бир адам коммунист режиминин ән гудрәтли вахтында нечә һакимијјәтә кәлмишди, анлашылмазды. КГБ-нин јүзкөзлү әждаһасы нечә буна јол вермишди?

Әлбәттә, шәр империјасы дахилиндә ингилаб етмак гејри-мүмкүн иди. Лакин Имәм Мустафајев өз сәлаһијјәтләри дахилинда нә етмак мүмкүнсә, едирди. Гадаған олунмуш јазычы вә шаирләр нәшр олунур, полисин ва КГБ-нин һекемонлуғу сарсылыр, данышығдә вә әдабијјатда нисби азадлыг бәргәрар олунурду.

Јадымдадыр, о заманлар шаир Атиф Зејналлы најә көраса Мәркази Комитәнин биринчи катибини сөјүб-тәһгир етмишди. Ону дарһал партија үзвлүјүндән вә вәзифәдән чыхартмышдылар, һәтта тутулмаг таһлүкәсиндән сөз кедирди. Хабәр Мустафајевә чатанда о, шаирин бүтүн имтијазларыны гәјтартмыш ва она күлдан артыг сөз дејилмасинә имкан вермамишди. Һалбуки инди Азарбајҹанын кујә мүстәгил вә демократик олдуғу дөврда, өлкә башчысынын үнванына ади бир тангиди сөзә көрә адамлар ја һәбс олунур, ја да илләрла маһкәма галыпарында кет-кәлә салыныр.

Имам Мустәфајев кенетика, хүсусилә тахыл ва буғда биткиләринин селексијасы үзрә дүнјә шөһратли алим иди. О, академиклији Вали Ахундов вә башгалары кими һәкимијјәтиндан суи-истифада илә дејил, елми хидмәтләри илә газанмышды. Амма о, јаддашларда Азәрбајҹанын адыны вә мәнафејини Сов.ИКП-нин Сијаси Бүросу мигјасында һәгигәтән горујан вә бу мәнафе уғрунда мүбәризә апаран намуслу вә гејрәтли бир ватанпәрвәр кими јашајыр. И.Мустафајев ела бу мүбаризәнин нәтичәсиндә дә гүввәләринин чичәкләдији вахтда тахт-тачыны итирди. Вә чох тәассүф ки, ону әвәз едәнләрин һеч бириндә бу милли гејрәт, шәрәф вә чәсарәт көрүнмәди.

ТОФИГ ТАҒЫЗАДӘ

(1919-1998)

Азәрбајҹан кино сәнәтинин тарихи әсрин әввәлләриндән башлајыр. Лакин сај вә шөһрәт етибары илә бу филмләр мәсәлән, күрчү филмләри илә мүгајисә олуна билмәз. Бизә бу саһәдә гәләбә вә шөһрәт кәтирәнләрин бири дә кинорежиссор Тофиг Тағызадә иди.

1955-чи илдә "Көрүш" адлы илк филми илә шөһрәт газанан режиссор узун иллләрдән бәри дурғунлуг кечирән Азәрбајҹан кинематографларыны елә бил јухудан ојатды. 50-60-чы илләрдә о дөврүн режиссорларынын бәхтиндән Азәрбајҹанын јашлы, амма чох гүдрәтли актјор дәстәси варды. Мөһсүн Сәнани, Исмајыл Османлы, Ағасадыг Кәрајбәјли, Ағаһүсејн Ҹавадов, Лүтфәли Абдуллајев вә башгалары өз тәкрарсыз ојунлары илә кинофилмләрә бөјүк һәјат, тәбиилик вә шөһрәт кәтирирди. "Көрүш" филминин сүжети ујдурма олса да, Ағаһүсејн Ҹавадовун иштиракы кифајәтди ки, әсәр кениш тамашачы уғуру газансын. Лакин Тофиг Тағызадәјә ән чох шөһрәт кәтирән "Узаг саһилләрдә" филми олду. Совет вәтәнпәрвәрлији мөвзусу о дөврдә кениш тәблиғ едилдијиндән азәрбајҹанлы Меһди Һүсејнзадәнин Адриатик саһилләриндә алман фашистләринә гаршы диверсијаларындан бәһс едән бу филм "давалы" кинолары севән азәрбајҹанлыларын севимли екран әсәрләриндән бири олду.

Сонракы илләрдә Тофиг Тағызадә даһа бир нечә филм чәкди. Онларын ичиндә "Једди оғул истәрәм", "Аршын мал алан" (III вариант), "Дәдә Горгуд" вә нәһајәт, "Өлүләр" кинематографијамызын парлаг вә уғурлу нүмунәләриндәндир. Дүнја шөһрәти газанмыш Рәшид Беһбудовун баш ролда ојнадығы "Аршын мал алан"ындан сонра бу сәнәт инҹисини екранлашдырмаг бөјүк ҹәсарәт истәјирди. Гејд етмәк лазымдыр ки, Тофиг бу ишин өһдәсиндән чох усталыгла кәлди. Онун филмә әлавә етдији бәзи кичик детәлләр дә чох јериндә иди.

Тофиг Тағызадә чох мүдрик вә һазырҹаваб бир инсан иди.

ХУДУ МӘММӘДОВ

(1927-1989)

Совет һакимијјәти илләриндә, хүсусилә [illegible] Азәрбајҹанда милләтини севдијини, намуслу вә зәнкин табиатли инсан олдуғуну билдирмәк ҹинајәт сајылырды. Буна бахмајараг, бела адамлар тапылырды. ХУду Мәммәдов надир пеша - кристаллокија үзрә елмләр доктору ва өз саһасиндә дүнја шөһрәтли алим иди. О, пешасиндан истифадә едиб көзәл нахышлар јаратмышды. Лакин сајсыз дејиләнләрә көрә, онун асас пешәси халгыны севмак олуб. Азәрбајҹанын мәдәнијјәтинин бөјүк биличиси, јорулмаз тәблиғатчысы олан Худу Маммәдов бир нөв үстүөртүлү диссидент - јә'ни Азәрбајҹанын мүстагиллији арзүсү илә јашајан бир шәхс иди. Анҹаг фааијјәт, амал ва арзуларыны каскин шәкилда дејил, сијаси мүбаризә үсулу илә дејил, вәтәндашлыг гајәси, намуслу, доғручу, вәтәнпарвәр бир азәрбајҹанлы давранышы илә тәблиғ едирди. Еһтијатлы, расионал фәалијјәти илә вәтанпәрвәрлик идејаларыны тәмкинлә тәблиһу етмәклә о адамлары, хүсусилә кәнҹләри өзүнәбәнзәрлија чалышырды. Лакин тәассүф ки, әтрафындакылар, Ағдам зијалысы Зејнал Мәммәдли истисна олмагла, онун вахтында да, ондан сонра конјуктура адамлары олараг галдылар. Јаздығы бајатыларын бириндә халгынын чарәсизлијини өзәнәмәхсус шакилдә ифадә едәрәк демишди:

Анам озан олубдур,
Дәрдә дөзән олубдур,
Дили һагдан бағланыб,
Нахыш дүзән олубдур.

Гәрибәдир ки, Худу халгынын аҹы гисмәтинин, ко'пәлик вә јохсуллуғунун баискарыны көстармәк әвәзинә, бу көләлији Аллаһа бағлајыб санки она һагг газандырыр.

Бунунла белә, онун Азәрбајҹанын индики доврүндә мөвҹудлуғу чох фајдалы ола биләрди. Зијалыларын бөјүк бир дастәсини әтрафында ҹәмләшдириб, шәрә гаршы мбаризәдә мүәјјан гүввә мәркәзи јарада биләрди. Тәәссүф ки, вәхтсыз өлүмү әмалларыны саһибсиз мал кими атылмыш гојду.

ТУРХАН КӘНЧӘИ

(1926)

Көчүб Авропа өлкәләриндә вә Америкада јашајан Азәрбајчан түркләри балкә дә сајча ерманиләрдән чох вә даһа артыг сәрвәт саһибидирләр. Анчаг һәлә индијәчан бир гәзетдә дә белә охумамышам ки, бәс филан мәшһур адам миллијјәтчә азәрбајчанлыдыр. Бунун бир нечә сәбәби вар. Бәзиләри һаглы олараг азәрбајчанлылыгларыны ашкарламагдан утанырлар, бәзиләри ерманиләрдән горхуб кизләдирләр. Бөјүк аксәријјәти исә көчән кими ассимилјасија олунурлар.

Мән Турхан Кәнчәинин Инкилтәрә вә Италијада өз соj-көкүнү нечә јаздығыны билмирәм. Амма көрдүјү ишләрә көрә онунлә фәхр етмәјә дәјәр. Иранда фарсча тәһсилинә бахмајараг, о, атасынын тәсири илә доғма түрк дилини вә түркчә классик әдәбијјатыны мүкәммәл өјрәниб, һәлә 40 ил әввәл Әлишир Нәваинин түрк вә фарс дилинин мүгајисәсинә аид әсәр чап етдирәрәк, Авропа өлкәләриндә аз танынан классикләримизин әсәрләринин һәм тәнгиди мәтнләрини, һәм дә инкилис, алмән вә италјан дилинә тәрчүмәләрини чап етдирмәклә мәшғулдур. Бу чәһәтдән онун 1959-чу илдә Лондонда Шаһ Исмајыл Хәтаинин мүкәммәл диваныны чап етдирмәси бөјүк һадисәдир. Бөјүк империја јарадан гүдрәтли бир чаһәнкирин, ејни дәрәчәдә гүдрәтли шаир вә сөз устады олмасы дүнја тарихиндә надир һадисәләрдәндир. Әлбәттә, јахшы оларды ки, Шаһ Исмајыл өз дөвләт гуручулуғу, һәрби дөјүшләри вә јүрүшләри барәдә трактат вә хатирәләр јазајды. Нејләјәк ки, бизә белә шеј гисмәт олмур.

Турхан бәјин "Фарс дилиндә Моғол сөзләри" вә јә "Исфаһандакы Сәфәви сарајында түрк дили" кими нәдир вә чох дәјәрли елми әсәрләри дә вар.

Турхан Кәнчәи Авропа университетләринин шәргшүнаслыг вә түркологија кафедраларында бөјүк нүфуз саһиби олмагла, онларла мүтәхәссис јетишдириб. Онун Азәрбајчанын классик мәдәнијјәти вә әдәбијјатынын тәблиғи вә бу ишә авропалыларын өз нүмајәндәләрини чәлб етмәси бөјүк алимин әвәзсиз хидмәтидир. Бизим борчумуз да ону биздә тәблиғ етмәк, әсәрләрини нәшр етмәк, фәхри профессор вә академик сечмәкдир. Амма күтбејин вә пахыл сәлаһијјәт саһибләримизин јадына белә шејләр һардан дүшәчәк?

СӘТТАР БӘҺЛУЛЗАДӘ

(1909-1974)

Сәттар Баһлулзадә ила бир дафә көрүшмүшдүк. Аилә гура билмадијина кәра һеч бир мәсулијјат чакәна охшамырды. Әксина, өз орижинәл физики хүсусијјатларинә көра рассам вә һејкәлтарәш һәмкарларынын севимли образы иди. Үслубунда сөзсүз ки, импрессионистларин күчлү тәсири вар иди. Буна бахмајараг, орнжинал рассам идн. 40 јашындан сонра машһурлашыб чохлу бејналхалг саркиларда иштирак етмншди. Чох мәһсулдар иди. Азәрбајчаны гарыш-гарыш кәзмиш, севдији мәнзәрәләри өзүнәмәхсус көзәлликла вәсф етмишди. Ағ, мави, чаһрајы ранклари севир, бу рәнкләрин вәһдәтиндән јаратдығы "Гудјалчај вадиси", "Гыз бановшаја кедән јол", "Ордубад бағларында", "Капазин көз јашлары", "Доғма дүзанликлар" , "Нағыл", "Абшеронун тачы", "Торпағын арзусу" кими лөвһалари Азәрбајчанын мүхталиф кушәләри һаггында лирик, поетик ранкларин симфонијасыдыр.

Өз характери ила һәмкарларындан сечилан С.Баһлулзадә үрајиачыг, меһрибан бир адам иди. Әсәрләринин чохуну она-буна бағышламышды.

Манә көрә Бәһлулзада бојакардан гат-гат артыг, бөјүк график иди. Үмумијјатла, онун графикасыны лајигинча гијмәтландирмәдилар. Вә акәр өзүнү бүтүнлүкла бу жанра һәср етсәјди, бәлкә дә бүтүн дүнјада шөһрәт газанарды. Тасадүфи дејилди ки, 60-чы илларин орталарында Прагада онун мәһз графика әсәрләриндән ибарат фәрди сәркиси ачылыб, бөјүк уғурла нүмајиш етдирилмишди.

Сағлығында һаггында телефилм чәкилмәси, өмрүнүн ахырларына јахын Республика Довлат Мүкафатына лајиг көрүлмаси (о, бу мүкафатдан имтина етди) онун лајиг олдуғу гијмәтин чох чүзи бир һиссаси иди.

Вәсијјәтинә көрә, Фәхри Хијабанда дејил, доғма кәнди Әмирчанда дәфн едилмишдир.

ӘЗИЗӘ МУСТАФАЗАДӘ

(1964)

Мусиги аләминдә ики Әзизә вар. Бири карак ки, өзбәк, бири дә дә бизимкидир. Вә бизимкинин шөһрәти даһа чох јајылыб. Онун атасы Вагиф Мустафазадә өләндән сонра мәлум олду ки, бөјүк мусигичи имиш. Ону манан чох инчитдиләр. Өз јашајышында да нагисликләр варды. Амма сәнәткарлығына сөз јохду. О пианода чаланда бармагларыны көрмәк олмурду. Белә адамын, белә габилијјәт саһибинин веркиси ирсән гызларынын биринә чатды. Вә Әзизә хүсусилә АБШ вә Авропада Мајкл Чексон олмаса да, һәр һалда онун консертләринә билет тапмаг асан дејил.

Әзизә ифачыдыр. О охујур. Өзү дә сөзүн һәрфи мәнасында јаз бүлбүлләри кими чәһ-чәһ вурур. О, маһны, романс вә ја арија дејил, садәчә аваз едир. Бу да онун дүнја мусигисинә, дүнја ифачылығына кәтирдији јениликдир. О һәлә кәнчдир, чавандыр, ејни заманда ағыллыдыр. Нә етдијини билир. Шәхсән мән онун сәнәтиндән зөвг алмырам. О, даһа чох кәнчләр, јенијетмәләр үчүндүр.

Сәс ифачылығынын бир үстүнлүјү ондадыр ки, гочалана кими сәнәти јашајыр. Әдәби истедад, идман бачарығы исә өтәридир. Лакин мусигидә дәб дә бөјүк рол ојнајыр. Нәтичәдә үслубу дәјишмәјә, зөвгләрин тәләбинә ујғун олмаға мәчбурсан. Әзизәнин дә елә билсин ки, бир заман гаршысында классиканын чидди вә нәһајәтсиз үфүгләри ачылачаг. Һәләлик исә о, консерт залларыны долдуран јенијетмә вә кәнчләрин кумиридир.

МҮНДӘРИЧАТ

ӨН СӨЗ саh.3
ДӘЈӘРЛИ КИТАБ 4
Үзејир Һачыбәјов 5-6
Шаh Исмајыл Хәтаи 7
Низами Кәнчәви 8
Маhаммәд Фүзули 9
Мирзә Фатали 10
Бабәк 11
Короғлу 12
Дәдә Горгуд 13
Мирзә Әләкбәр Сабир 14
Мирзә Чәлил 15
М.Ә.Рәсулзадә 16
Хијабани 17
Чавад хан 18
Һачы Зејналәбдин Тағыјев 19
Чаhанкир Казымбәјли 20
Насими 21
Зәрдүшт 22
Насрәддин Туси 23
Хагани 24
Бәhмәнјар 25
Надир шаh 26
Мирзә Шәфи 27
Мирзә Казымбәј 28
Пишәвәри 29
Фәтәли хан Хојлу 30
Һүсејнгулу хан 31
Садыг хан 32
Зија Бүнјадов 33
Әлимәрданбәј Топчубашов 34
Нәриман Нәриманов 35
Аббас Мирзә 36
Чәфәр Чаббарлы 37
Һүсејн Чавид 38
Мәсуд Ибн Дәвуд 39
Сәмәдбәј Меhмандаров 40
Мирчәфәр Бағыров 41
Атабај Елдәкәз 42
Шәhријар 43
Нәсиб бәј Јусифбәјли 44
Бүлбүл 45
Рәшид Беhбудов 46
Гурбан Саид 47
Нијази 48
Асәф Зејналлы 49
Фикрәт Әмиров 50
Ағамәhәммәд шаh Гачар 51
Гара Гарајев 52
Һејдәр Әлијев 53
Сара Ашурбәјли 54
Шејх Сәфиәддин 55
Мустафа Топчубашов 56

Самад Вурғун 57
Чејһун Һачыбајли 58
Мемар Әҹәми 59
Шыхали Гурбанов 60
Һејдәр Һүсејнов 61
Әлибај Һүсејнзадә 62
Әзизә Чафәрзада 63
Султан Маһаммәд 64
Нәими 65
Ширваншаһ Ибраһим 66
Чаваншир 67
Маммад Саид Ордубади 68
Чаһанкир Чаһанкиров 69
Зејналабдин Ширвани 70
Әһмәдбај Ағајев 71
Хәлил Рза 72
Әһмәд Чәфароғлу 73
Сәттархан 74
Әфрасијаб Бадалбәјли 75
Таһир Салаһов 76
Ағабаба Бүнјадзадә 77
Лүтфизадә 78
Чаһид Һилалоғлу 79
Мүслүм Магомајев 80
Садыгчан 81
Садыг Дадашов, Микајыл Һүсејнов 82
Өмар Елдаров 83
Һәчар 84
Чаббар Гәрјағдыоғлу 85
Мөһсүн Сәнани 86
Молла Пәнәһ Вагиф 87
Мәһсәти хәным 88
Гачаг Нәби 89
Мәрал Раһманзәда 90
Фуәд Әбдүррәһманов 91
Һасәнбәј Зәрдаби 92
Ашыг Әласкәр 93
Мирмаммәд Чәвәдзадә 94
Әли Кәрим 95
Шөвкат Әлакбарова 96
Әлиағә Ваһид 97
Шаһ Аббәс 98
Мирзә Хәзар 99
Имам Мустафајев 100
Тофиг Тағызада 101
Худу Маммәдов 102
Турхан Канчәји 103
Сәттар Бәһлулзада 104
Әзизә Мустәфәзада 105

"Ганун" нәшријјаты

Әлиса Ничат (Һүсејнов Әлиса Гулам оғлу)
"100 БӨЈҮК АЗӘРБАЈЧАНЛЫ"
Характеристикалар

Бакы. "Ганун". 1999.

Дизајн вә бәдии тәртибат: Сејмур Әһмәдов
Операторлар: Дүнја, Сәбинә, Есмира, Сәнубәр.
Шәкилләри дүзду: Самир Әһмәдов, Самир Әлијев.

Китаб "Һүрријјәт" гәзетинин компүтер шөбәсиндә јығылыб, "ОСКАР" мәтбәәсиндә офсет үсулу илә чап олунуб.

Јығылмаға верилмиш 5.10.1998. Чапа имзаланмыш 3.05.1999.
Формат 70x108 1/16. Офсет кағызы N 1. "Journal" гарнитуру. Офсет чап. Физ. ч.в. 4,8. Шәрти ч.в. 4. Сајы 5000. Сифариш:

"Ганун" нәшријјаты.